

Петер Енглунд

ЗАХВАТ І БІЛЬ БИТВИ

Перша світова
у 211 епізодах

Петер Енглунд
Захват і біль битви: Перша світова в 211
епізодах

Серія «Карта світу» заснована у 2010 році

Опубліковано за угодою з Партнерз ін Сторіз Стокгольм АБ, Швеція

© Peter Englund 2008

© Н. В. Третьякова, переклад українською, 2016

© Л. П. Вировець, художнє оформлення, 2016

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2010

...Усе, що народжується тортурного й страшного на ешафотах, у катівнях, божевільнях, операційних, під склепіннями мостів пізньої осені, – все не здається і вперто наполягає на своїй страшній дійсності. Ти хочеш його забути. Сон охоче стирає в мозку його борозни, але сновиддя скасовують роботу сну, знову прокреслюючи стерті знаки.

І ти прокидаєшся, задихаючись, запалюєш свічку у темряві, і, як солодку воду, ковтаєш світанкові струмені спокою. Але на якому ж вузькому краєчку тримається цей спокій! Один незграбний рух – і знову погляд іде крізь знайоме, дружнє і за оманливими втішними контурами ловить обриси жаху.

Райнер Марія Рільке

«Нотатки Мальте Лявридса Бриґґе», 1910^[1]

Літо було чудесне, мало стати ще чудеснішим. Ми всі безтурботно дивилися в майбутнє. Пам'ятаю, як напередодні від'їзду я йшов у Бадені з одним приятелем виноградарями. Тоді старий виноградар сказав нам: «Такого літа, як це, давно вже ми не бачили. Якщо воно мине так само, вино ми отримаємо як ніколи. Це літо люди запам'ятають надовго!»

Але не знав старий чоловік у своїй блакитній куртці винороба, якими пророчими виявилися його слова.

Стефан Цвейґ

«Вчорашний світ», 1942^[2]

До читача

Ця книга – про Першу світову війну. Але не про те, що це була за війна – не про її причини і події, закінчення та наслідки, – а про те, яка це була війна. Мене цікавили не так факти, як люди, не так хроніка, як враження, переживання і настрої. Я намагався реконструювати не хід подій, а світ переживань.

Мене зацікавила доля дев'ятнадцятих людей: усі вони існували насправді (у книзі відсутній вимисел, у ній використано різноманітні документи, які ці люди залишили по собі), – усі вони невідомі або забуті, більшість з них – скромного походження. У той час як Перша світова війна у суспільній свідомості асоціюватиметься, не без причини, з кривавою бійнею Західного фронту, багато з цих героїв перебували тоді зовсім в інших місцях – на Східному фронті, в Альпах, на Балканах, у Східній Африці та Месопотамії. Майже всі вони були молодшими – у віці близько двадцяти років.

З-поміж цих дев'ятнадцятих один загине, один зникне безвісти, ще двоє потраплять у полон, один буде прославлений як герой і ще один втратить здоров'я і перетвориться на живу руїну. Багато з них вітатимуть початок війни, але потім навчаться ненавидіти її; інші ж зненавидять війну з найпершого дня; одна людина залишиться вірною в своїй любові до війни від початку до кінця. Один збожеволіє і буде поміщений у будинок скорботи, іншому не доведеться почути жодного пострілу. І так далі. Тим часом, незважаючи на відмінність доль, ролей, статі та національності, усіх їх об'єднує те, що війна чогось їх позбавила: юності, ілюзій, надії, людяності – життя.

Більшість із цих дев'ятнадцятих зазнають безліч трагічних і жахливих випробувань, але все ж у центрі уваги – військові будні. У деякому розумінні ця книга – антиісторія, оскільки я прагнув знайти відображення епохальної події в її найдрібнішій часточці, якою є окрема людина зі своїми переживаннями. Про меланхолічний

скепсис з приводу своєї власної професії, що став імпульсом для такого підходу, я розповім, можливо, іншим разом.

Понеділок, 30 червня 2008 року, у вікно стукоче дощ.

П. Е.

Захват і біль битви: Перша світова в 211 епізодах

Присвячується пам'яті Карла Енглунда,
рядового австралійської армії,
службовий номер 3304,
3-тя австралійська дивізія,
11-та бригада, 43-й піхотний батальйон.
Учасника битв біля Мессін і Пашендейла
1917 року. Загинув у битві поблизу
Ам'єна 13 вересня 1918 року. Місце
поховання невідоме.

Дійові особи

Лаура де Турчинович – американка, одружена з польським аристократом, 35 років.

Ельфрида Кур – німецька школярка, 12 років.

Володимир Літтауер – російський кавалерист, 22 роки.

Павел фон Геріх – капітан піхоти в російській армії, за походженням фінляндський швед, 41 рік.

Ріхард Штумпф – німецький матрос Флоту відкритого моря, 22 роки.

Пал Келемен – кавалерист австро-угорської армії, угорець, 20 років.

Андрій Лобанов-Ростовський – військовий інженер російської армії, князь, 22 роки.

Флоренс Фармборо – сестра милосердя російської армії, англійка, 27 років.

Крестен Андресен (ліворуч) – солдат німецької армії, данець, 23 роки.

Мішель Корде – французький чиновник, 45 років.

Вільям Генрі Докінз – військовий інженер австралійських частин, 21 рік.

Софія Бочарська – сестра милосердя російської армії, 21 рік.

Рене Арно – піхотинець французької армії, 21 рік.

Рафаель де Ногалес – кавалерист османської армії, латиноамериканець, 35 років.

Харві Кушинг – польовий хірург американської армії, 45 років.

Ангус Б'юкенен – піхотинець британської армії, 27 років.

Олива Кінг – шофер сербської армії, австралійка, 28 років.

Едуард Мослі – артилерист британської армії, новозеландець, 28 років.

Паоло Монеллі – стрілець італійської армії, 23 роки.

Вік героїв зазначено на момент початку війни. Рід їхніх занять свідчить, чим вони займалися у воєнні роки.

1914

Податися на війну – не заради наживи або золота, не заради порятунку Батьківщини і честі, навіть не для того, щоб перемогти ворога, щоб проявити себе, свою силу і волю, набути досвіду і навчитися відповідати за свої вчинки. Ось чому я хочу податися на війну.

Хронологія

28/6 Спадкоємець австро-угорського престолу Франц Фердинанд і його дружина вбиті в Сараєво.

23/7 Австро-Угорщина ставить ультиматум Сербії.

28/7 Австро-Угорщина оголошує Сербії війну.

29/7 Росія проводить мобілізацію проти Австро-Угорщини на підтримку Сербії.

31/7 Німеччина вимагає, щоб Росія припинила мобілізацію, але вона триває.

1/8 Німеччина оголошує загальну мобілізацію, так само вчиняє союзна Росії Франція.

2/8 Німецькі війська вторгаються до Франції та Люксембургу, росіяни вступають на територію Східної Пруссії.

3/8 Німеччина вимагає від Бельгії дозволу на вільний прохід своїх військ. Вимога відхиляється.

4/8 Німеччина вторгається в Бельгію. Велика Британія оголошує війну Німеччині.

6/8 Французькі війська вступають у німецьку колонію Тоголенд.

7/8 Російські війська вступають у німецьку Східну Пруссію.

13/8 Австро-угорські війська вступають до Сербії. Становище стає критичним.

14/8 Французькі війська вступають у німецьку Лотарингію, але отримують відсіч.

18/8 Російські війська атакують австро-угорську провінцію Галичина.

20/8 Падіння Брюсселя. Німецькі війська просуваються на південь, до Парижа.

24/8 Початок вторгнення союзників до німецької колонії Камерун.

26/8 Початок битви під Танненбергом. Російське вторгнення до Східної Пруссії відбите.

1/9 Початок битви під Лембергом. Вона стане найбільшою поразкою Австро-Угорщини.

6/9 Початок англо-французького контрнаступу біля Марни. Німецький похід на Париж зупинений.

7/9 Початок другого вторгнення австро-угорських військ до Сербії.

11/9 На заході починається так званий «Біг до моря».

23/9 Японія оголошує Німеччині війну.

12/10 Початок першого з боїв у Фландрії.

29/10 Османська імперія розпочинає війну на боці Німеччини.

3/11 Росія вторгається в османську провінцію Вірменію.

7/11 Німецька колонія Циндао в Китаї захоплена японськими і британськими військами.

8/11 Початок третього вторгнення Австро-Угорщини до Сербії.

18/11 Початок наступу Османської імперії на Кавказі.

21/11 Британські війська окупуєть Басру в Месопотамії.

7/12 Початок другої битви за Варшаву.

1

Неділя, 2 серпня 1914 року

Лаура де Турчинович прокидається рано-вранці в Августові

Невже її найстрашніші побоювання справдилися? Невже її чоловік хворий, його поранено або навіть убито? Чи він зрадив її?

Пізнє літо. Погода була чудова, тепла, сонячна, з прегарними картинами навзахід сонця. Вони переїхали до щойно відбудованої вілли, схованої між озерами, просто в мальовничому Августовському лісі. Діти в ньому бавилися. А вони з чоловіком любили кататися човном по озеру короткими білими червневими ночами, зустрічаючи схід сонця. «Все дихало спокоєм і красою... Це було мирне життя, сповнене простих радощів».

Простота хутірського життя була, звісно ж, відносною. Містка вілла вирізнялася вишуканістю обстановки. Господиню дому завжди оточувала прислуга, яка мешкала в окремому флігелі. (Кожний з п'ятирічних синів-близнюків мав свою няню, а шестирічна донька – власну гувернантку. Діти їздили у візку, запряженому поні). Їхня сім'я спілкувалася з найшляхетнішими представниками помісного дворянства. Зимували вони зазвичай на Рив'єрі. (Потім поверталися додому – без особливих складнощів. У Європі легко можна було перетинати кордони, для цього навіть паспорт не був потрібен). Будинків мали кілька: крім літньої вілли і великого будинку в Сувалках є ще квартира у Варшаві. Лаура де Турчинович, уроджена Блеквелл, живе спокійним, комфортним життям. Скрикує, бачачи мишей. Боїться грози. Трохи полохлива і соромлива. Ледве уявляє, що таке – готувати їжу.

З фотографії, зробленої одного разу влітку, дивиться весела, гордовита, цілком щаслива жінка, русява, у просторій спідниці, білій блузці та великому літньому капелюсі. Ми бачимо жінку, звичну до спокою і статків, до того, що життя постійно змінюється на краще. І в цьому вона була не поодиноким. Якщо до неї доходили чутки про заворушення і злочиння, вона ігнорувала їх. І в цьому вона також не поодиноким.

Так, літо вдалося просто чудове. І воно ще тривало. У неділю вони запрошують до себе на обід гостей. Але де ж її чоловік? Ось уже кілька днів, як він виїхав до Сувалок на роботу вчора, саме в суботу,

напередодні святкування, він мав повернутися. Вони вирішили почекати з обідом. Але все марно. Вона вже почала турбуватися. Це так несхоже на нього. Де він може бути? Вона чекала і чекала, не стуливши повік. Даремно. Давно вона так не хвилювалася за нього! Що могло статися? Вона заснула тільки на світанку.

Лаура прокинулася від різкого стукоту у вікно.

Четверта година ранку.

Вона поспіхом підвелася з ліжка, доки цей стукіт не збудив дітей. Біля вікна маячила чиясь постать. Спершу вона була подумала, що це хтось зі слуг вирушає на базар і прийшов за грішми та інструкціями. Але, на свій подив, вона побачила бліде, серйозне обличчя Яна, лакея свого чоловіка. Він простягнув їй листівку. Вона впізнала письмо чоловіка.

Там було написано: «Оголошено війну. Негайно приїжджай разом із дітьми. Накажи прислузі спакувати найнеобхідніше і приїжджай сьогодні».

Вівторок, 4 серпня 1914 року

***Ельфріда Кур спостерігає, як 149-й піхотний полк залишає
Шнайдемюль***

Літній вечір. Тепло. Звідкись здалеку долинають звуки музики. Ельфріда з братом сидять удома, на Альте-Банхофштрассе, 17, але музику вони чують. Музика стає дедалі голоснішою, і вони розуміють, у чому річ. Вони вибігають надвір і мчать до жовтого вокзалу, що нагадує фортецю. На площі перед будівлею юрмляться люди, горить електричне освітлення. Ельфріді здається, що в цьому білому, тьмяному світлі листя каштанів нібито вирізане з паперу.

Дівчинка здирається на залізну огорожу, що відокремлює будівлю вокзалу від люду на площі. Музика наближається. Вона бачить товарний потяг, він стоїть на третьому пероні. Бачить, що над паротягом здійсмається пара. Вона помічає відчинені двері вагонів, у яких миготять одягнені в цивільне резервісти, які вирушають до місця призначення. Чоловіки визирають із вагонів, махають і сміються. Музику чутно дедалі ближче, тепер вона лине у повітрі літнього вечора. Її брат кричить: «Вони йдуть! Це 149-й полк!»

Усі чекають саме на нього: 149-й піхотний полк, розквартирований містом. Тепер він прямує на Західний фронт. Так, новий вираз – «Західний фронт». Досьогодні дня Ельфріда нічого подібного і не чула. Війна – справа рук росіян – це всі знають. Німецька армія здійснює мобілізацію, щоб відповісти росіянам, які готують напад, як усім відомо^[3].

Особливо тим, хто живе тут, у Померанії. Усі розмірковують про загрозу зі сходу, і Шнайдемюль не є винятком. Російський кордон розташований менше ніж за 150 кілометрів звідси, і через місто проходить головна траса Берлін – Кенігсберг, а отже, це абсолютно очевидна мішень для могутнього ворога на сході.

Мешканці Шнайдемюля, так само, утім, як і ті політики і генерали, незграбні, неповороткі та некомпетентні, які балансуючи призвели Європу до війни, отримували інформацію, майже завжди неповну або застарілу. Брак фактів доповнювали здогадками, припущеннями, надіями, побоюваннями, нав'язливими ідеями, теоріями змови, мріями, кошмарами, чутками. У Шнайдемюлі, як і в десятках тисяч міст і сіл на всьому континенті, картина світу вибудовували в ці дні саме з хиткого матеріалу здебільшого з чуток. Ельфріді Кур виповнилося дванадцять років. Вона непосидюча розумна дівчинка з рудуватим кісками і зеленими очима. Вона чула розмови про те, що французька авіація бомбувала Нюрнберг; що атакували залізничний міст біля Айхенрида; що російські війська просуваються до Йоганнісбурґа; що російські агенти намагалися вбити кронпринца в Берліні; що один російський шпигун ледь не підірвав авіаційний завод на околиці міста; що інший російський шпигун мав на меті заразити холерою воду у водопроводі; що французький агент хотів підірвати мости через Кюддов.

Усе це були лише чутки, але правду дізнаються згодом. Сьогодні люди готові повірити у будь-що, навіть у найнеймовірніше.

Жителі Шнайдемюля, як і більшість німців, вважають цю війну оборонною, – війною, яку їм нав'язали, не залишивши іншого вибору. Німці, як і всі жителі міст і сіл Сербії, Австро-Угорщини, Росії, Франції, Бельгії та Великої Британії, сповнені страху і надії, водночас переконані у своїй правоті, бо їм належить битися із силами зла. Потужна емоційна хвиля прокотилася Шнайдемюлем, Німеччиною та Європою, накривши собою всіх і вся. Те, що для нас пільма, для них – світло.

Ельфріда чує вигуки брата й одразу бачить усе сама. Ось вони йдуть, шеренги солдат у сірій уніформі, коротких чоботях зі світлої, невичиненої шкіри, з великими наплічниками, у загострених касках з сірими тканинними чохлами. Попереду крокує військовий оркестр. Коли він наближається до вокзалу і натовпу на площі, то звуки знайомої всім мелодії захоплюють людей. Солдати співають, і натовп

підхоплює за ними приспів. Пісня лунає бравурно цього серпневого вечора:

Lieb'Vaterland, magst ruhig sein,
Lieb'Vaterland, magst ruhig sein,
Fest steht und treu die Wacht, die Wacht am Rhein!
Fest steht und treu die Wacht, die Wacht am Rhein!^[4]

Повітря дрижить від барабанного бою, тупоту чобіт, співу і криків «ура».

Ельфріда запише в своєму щоденнику:

149-й пройшов тоді пліч-о-пліч, розтікаючись пероном як сіра хвиля припливу. У всіх солдатів були на шиї довгі вінки з квітів або ж просто квітки на грудях. З гвинтівок стирчали айстри, левкої та троянди, немов мали намір обстрілювати ворогів квітами. Обличчя солдатів були серйозними. А я ж уважала, що вони сміятимуться і радітимуть.

Ельфріда все ж бачить одного усміхненого солдата, лейтенанта, й відразу впізнає його. Його звати Шен, і вона дивиться, як він прощається з родичами і потім продирається крізь натовп. Як інші ляскають його по спині, обіймають, цілують. Їй хочеться крикнути: «Привіт, лейтенанте Шен!» Але вона не наважується.

Грає музика, над натовпом здіймаються капелюхи і носові хусточки, потяг з одягненими в цивільне резервістами гуде і рушає з місця. Усі люди махають і кричать «ура». Незабаром вирушить у дорогу і 149-й. Ельфріда злазить з огорожі, її поглинає натовп. Вона відчуває, що її ось-ось розчавлять, задушать. Дівчинка бачить літню жінку з червоними від сліз очима. Вона несамовито кричить: «Пауль! Де мій малюк Пауль? Дайте мені побачити мого сина!» Ельфріда не знає, хто такий Пауль, вона стоїть, стиснута з усіх боків спинами,

руками, животами, ногами інших людей. Вражена або, можливо, вдячна за те, що їй удалося помітити хоч щось у цьому безладному, плутаному, гігантському клубку образів, звуків і відчуттів. Ельфріда, затиснута в натовпі, промовляє коротку молитву: «Боже милосердний, збережи цього Пауля! Поверни його цій жінці! Молю Тебе, благаю, молю!»

Вона бачить, як повз неї марширують солдати, а поруч з'являється маленький хлопчина. Просунувши ручку крізь холодні залізні пруті огорожі, він кричить: «До побачення, солдате!» Один з них, одягнений у сіру форму, бере простягнуту ручку і потискає її: «До побачення, малюче!» Усі сміються, оркестр грає «*Deutschland, Deutschland, iber alles*». Дехто підспівує. Довгий, прикрашений квітами потяг зупиняється біля першої платформи. Лунає звук горна, і солдати зразу ж залазять всередину. Лайки, жарти, накази. Солдат, який відстав, поспішає до потяга, пробігаючи зовсім поруч із Ельфрідою, яка стоїть за огорожею. Вона сміливо простягає йому руку і ніяково бурмоче: «Хай щастить!» Він дивиться на неї, посміхається і на ходу потискає їй руку: «До побачення, дівчинко!»

Ельфріда проводить його поглядом. Бачить, як він здирається в один із товарних вагонів. Бачить, як він обертається і дивиться в її бік. Потяг рушає з місця, спершу – зовсім повільно і неохоче, потім – набираючи швидкість.

Крики «ура» лунали в повітрі, обличчя солдатів виднілися у відчинених дверях вагонів, люди кидали квіти слідом за потягом. Якось одразу багато з тих, хто залишився, заплакали.

До побачення! Чекаємо вас додому!
Не бійтеся! Ми незабаром повернемося!
Ми відсвяткуємо Різдво вдома з мамою!
Так, так, так, швидше повертайтеся додому!

З потяга, що відходить, лунає гучний спів. Дівчинці вдалося розчути тільки частину приспіву: «In der Heimat, in der Heimat, da gibt's ein Wiedersehen!» [\[5\]](#)

А потім потяг зникає в ніч. Літо. Тепло.

Ельфріда схвильована. Стримуючи сльози, вона повертається додому. Дорогою вона тримає перед собою руку, яку їй потиснув солдат, наче та тепер особливо цінна і дуже крихка. Піднімаючись погано освітленими сходами на Альті-Банхофштрассе, 17, вона крадькома цілує цю руку.

Середа, 12 серпня 1914 року

Володимир Літтауер бачить загибель Маргграбови

І це війна? Літнє сонце з'являється над сільською ідилією. Він бачить доглянуті селянські двори, складені з каменю, ошатні села. Бачить широкі поля, копиці сіна, невеликі гайки. Бачить блискучу гладь озер і м'які обриси пагорбів. Вони повільно їдуть верхи вздовж вузької, звивистої дороги, посипаної гравієм. Над колоною майорять червоні, жовті та блакитні флюгери.

Романтична картина: «Гусари на тлі пасторального пейзажу». Лиш одне дивно. Ніде не видно жодної живої душі. Але поки нічого й не відбувається, принаймні нічого серйозного. Ще не зовсім розвидніло, і в сутінках піхотинці, які йдуть поруч з ними, натрапили на когось, кого вони помилково вважали німецькими солдатами. Почулася стрілянина, і знову все стихло.

За кілька годин ескадрон гусарів, у якому служив Володимир Літтауер, опинився у Східній Пруссії. Кордоном тут була лише мілка канава, де можна було побачити стовп з німецьким гербом, що лежав у траві. Метою операції було невелике німецьке містечко Маргграбова. Вони з цікавістю розглядали будинки, повз які проїжджали. Вони порожні. У деяких з них був накритий сніданок, його облишили, не доївши. Їжа була ще гарячою.

Володимир Станіславович Літтауер – корнет російського гусарського полку, 1-го Сумського. Він народився на Уралі, виріс у Санкт-Петербурзі, батько його був заможним заводчиком. Триває другий рік його служби в армії. Він самовпевнений, зарозумілий, розумний, і досі його життя було безжурним. (Єдине, через що він переймався, так це те, що він виглядає значно молодше у свої двадцять два роки.) Багато в чому Літтауер справді ідеальний гусар, принаймні за гусарськими мірками: гарний наїзник, елегантний, добре одягнений, добре вихований, дотримує етикету, пиячить,

б'ється на дуелях, має коханок, танцює на балах, усерйоз його турбує вигляд його вощених вусів і відпрасованої форми.

Для нього, як і для його товаришів-офіцерів, військова служба була не стільки покликанням, скільки способом життя. (А полк – їхня родина^[6].) Було заведено байдуже ставитися до різних військових інновацій. Їхні манери та поведінка свідчили про те, що він зі своїми товаришами жив на початку XIX століття. Що за вигадки всі ці виснажливі маневри і нудні уроки тактики або артилерії? Єдине, що має значення, – особиста хоробрість і вміння триматися в сідлі. Так вони вважали. Ескадрони могли виконувати витончені за своєю складністю маневри з точністю циркачів. Більшість солдатів не вміли читати і писати. Багато хто походив з російської частини Польщі. Коні у них були чудовими. Перед парадом їх фарбували, щоб усе виглядало одноманітно.

Але ось щось відбувається. Лунають постріли. Колона зупиняється. Світає. Командир ескадрону наказує Літтауеру за допомогою своїх людей відтіснити німців, які перешкоджають просуванню колони. Літтауер наказує своїй чоті спішитися. Вони починають просуватися через невеликий гайок, до того місця, звідки почулися постріли. У повітрі лунає якийсь свист, час від часу чутно звуки дивних ударів, немовби від стовбурів дерев. Капрал, який біжить поруч із ним, запитує: «Що це, ваше благородіє?» Літтауер відповідає йому дещо невпевнено і розгублено: «Гадаю, що це кулі».

Вони дістаються того місця, звідки лунали постріли. Там нікого немає. Нікого з його солдатів не поранено. Вони сідають на коней, і ескадрон знову мчить вперед.

До сьомої години ранку вони вже досягли мети: ось він, великий селянський двір на пагорбі. Там вони і зупиняться. З височини бачать прекрасний краєвид біля містечка Маргграбове. Літтауер помічає скупчення міських дахів, церковні шпилі, просто біля блискучого озера. Він звертає увагу і на єдину в місті площу. На деяких, найбільших будинках висять прапори Червоного Хреста. Він бачить, як відбувається наступ. Ця картина вражає його:

Багато що з того, що я побачив з пагорба, за своїм драматизмом нагадувало живописні полотна дев'ятнадцятого століття. Гусари, спішившись, марширують просто мов на плацу; дві гармати нашої батареї висуваяться вперед, щоб зайняти позиції у відкритому полі, саме на лінії вогню; гуркоче артилерія; розривається шрапнель; гармати випльовують снаряди; гусари просуваються вперед. Нам здавалося, що ми бачимо іграшкову війну. Вона швидше відчувалася як захоплене видовище і не жахала. Ми немов не розуміли і не відчували, що є свідками братовбивства.

Прискакав верхи вістовий з наказом від командира полку. Він харкає кров'ю. Хтось запитує його, що трапилося, той відповідає, що поранений, і це викликає подив, просто обурення. Вістовий додає, що багато офіцерів полку також поранені, що корнет і капітан убиті. Усі вражені, і разом з ними Літтауер: «Тільки коли ми дісталися кордону, я повністю усвідомив, що опинився на війні».

За кілька годин вони отримують наказ про відступ.

Офіцерів і солдатів охоплює збентеження, навіть розчарування. Адже їм відомо, що наступ був успішним, що містечко захоплене. Так у чому річ? Що трапилося?^[7]

Чота Літтауера скаче на правому фланзі ескадрону. Мало залишилося від колишньої пасторальної ідилії. Усюди здіймаються стовпи диму. «Вигляд прикордонної німецької території жахав. Усюди палають хутори, палахкотять копиці сіна, комори». Виникають підозри, що обстріл, якого вони зазнали від німців, – справа рук цивільних. Вони мають наказ – у таких випадках палити будинки цих цивільних. Зважаючи на розмах пожеж, наказ був або помилково витлумачений, або спричинив масовий вандалізм^[8]. Це і є війна?

Потім чота Літтауера також потрапила під обстріл. Повз них просвистіли кулі, і, озирнувшись, вони помітили біля селянського двору кілька фігур, які перебігали від хати до хати. Літтауер і його

люди спішилися. Пригинаючись до рівчака, вони вбігли на подвір'я. Але постріли відразу ж припинилися. Обстеживши будинки, вони так нікого і не виявили, але наказ є наказ, тому вони підпалили всі будівлі.

Тільки наступного дня Літтауер жахнувся, зрозумівши, що він підпалив двір на російському боці кордону.

Неділя, 16 серпня 1914 року
Павел фон Геріх прямує до Пскова, в діючу армію

Купе освітлено променями ранкового сонця. Чудова літня погода. Потяг трясеться, погойдується, деренчить. Фон Геріх прокидається. Підводиться. Бачить, що простирadlo збилася в грудку. Так, слово «прокидається» зараз недоцільне: майже всю ніч він ледь дрімав, його не полишав неспокій; він то прокидався, то провалювався в сон, «охоплений кошмарами і передчуттями». Він їде на війну. На нього чекають випробування: «Опинившись перед безоднею, чи зможу я вистояти, з усією моєю хвальною холоднокрівністю і презирством до смерті, з вірою і фаталізмом, що я культивував у собі все своє життя?»

Рівнинний ландшафт починає змінюватися. За вікном промайнули ряди будинків. Потяг наближається до Пскова. Він поспішає, бажаючи відправити кілька поштових листівок.

Його звати Павел фон Геріх. Він невисокий, з поголеною головою, з доглянутими вусами. Йому 41 рік, і він командує ротою лейб-гвардії Єгерського полку. Певною мірою він – типовий представник строкатих за національним складом імперій, що зіткнулися на сході: російський підданий, з родини старовинних (і збіднілих) балтійсько-німецьких дворян, народився і виріс у Гельсінґфорсі, у вищих прошарках фінляндських шведів. Він також типовий представник тих, хто тепер мільйонами потрапляють на Східний і Західний fronti. Він, хоча й прослужив у армії майже двадцять років, досі не бачив війни, ніколи не бував у бою. Його знання про війну є суто теоретичними. Павел фон Геріх енергійний, розумний, честолубний. Він написав низку статутів та інструкцій. Його зараховували до так званих младотурків, групи молодих, амбітних офіцерів, які з перемінним успіхом намагалися модернізувати консервативну російську армію^[9]. Фон Геріх за характером веселий, вимогливий,

товариський, саркастичний. Він щасливий у шлюбі, бездітний, вірний цареві й порядку, що існує, а також дуже цікавиться астрологією. Праворуч на грудях він носить срібного двоголового орла з лавровим вінком. Це означає, що він закінчив академію Генерального штабу.

Цього дня Павел фон Геріх був охоплений страхом і передчуттями. Водночас він відчуває полегшення. При звістці про початок війни в офіцерському клубі застріляли корки від шампанського. Тільки вчора вони залишили Петербург, провівши за два тижні мобілізацію, – як завжди, під звуки «ура», благословень і побажань. «Відсвяткуємо Різдво в Берліні!» «Вільгельма на острів Святої Єлени!» Його охопили сумніви: а раптом він не впорається, раптом не зуміє, незважаючи на всі свої амбіції. Але зовні він залишався таким, як завжди: веселим і безтурботним.

Як і багато інших.

Коли потяг прибув до Пскова, усі – і офіцери, й солдати – вийшли на перон, стрибали, галасували, загалом, поводитися, як діти. «Ніхто навіть і не згадував, що їде на війну, що вона можливо виявитися найкривавішою у світовій історії».

Засвистів паротяг, усі швидко розсілися по вагонах, і потяг знову рушив.

Офіцери, які їхали, звісно, окремо, знову загомоніли, почали грати в карти й пити чай. Фон Геріх, уславлений як невичерпний жартівник, удавав співачку і, до загальної радості, виконав кілька кумедних пісеньок. З вагонів, де їхали солдати, також долинав спів. Одна мелодія повторювалася знову і знову – мінорна народна пісня про ворона:

Чёрный ворон, чёрный ворон,
Что ты вьёшься надо мной?
Ты добычи не дождёшься,

Чёрный ворон, я не твой!

5

Четвер, 10 серпня 1914 року

***Ріхард Штумпф, який перебуває на борту дредноута
«Гельголанд», переписує вірш***

Він обурений украй. Ще одна країна оголосила війну, ще одна держава – ворог Німеччини. Цього разу – Японія. Влада в Токіо першою поповнила список яструбів, які хочуть скористатися нестабільною, хиткою ситуацією і відхопити собі що-небудь, а найкраще – шматок території. Японія передала ультиматум Міністерству закордонних справ у Берліні, вимагаючи, щоб усі німецькі кораблі залишили Азію і щоб німецька колонія Циндао^[10] була передана їм, японцям.

Штумпфа переповнює лють. Він лається з расистським відгоном: «Ще не вистачало, щоб ці жовті косоокі азіати вироювалися зі своїми поганськими вимогами!» Утім, він не сумнівається, що німецькі війська в Азії зададуть доброго прочухана цим «злодійкуватим жовтим мавпам».

Ріхард Штумпф – двадцятидворічний матрос німецького Флоту відкритого моря, виходець з пролетарського середовища. Перш ніж вступити на службу у флот два роки тому, він працював бляхарем. Водночас він – переконаний католик, член християнської профспілки і зятятий націоналіст. Як і багато інших, він сп'янів радістю від того, що почалася війна: адже це означає, що можна буде нарешті поквитатися зі зрадниками-англійцями. Справжня причина, з якої Велика Британія долучилася до війни, на його думку, полягає в «заздрості до наших економічних успіхів». «Gott strafe England!» («Господи, покарай Англію!») – промовляли люди у формі замість привітання і у відповідь неодмінно чули: «Er strafe es!» («Він її покарає!»).

Штумпф розумний, схильний до шовіністичних настроїв, допитливий і забобонний. Він любить музику, багато читає. На фотографії зображений темноволосий серйозний молодий чоловік з овальним обличчям, близько посадженими очима і невеликим вольовим ротом. Цього дня Штумпф знаходиться в гирлі Ельби, на борту дредноута Флоту Його Величності «Гельґоланд». На ньому матрос служить уже два роки^[11]. На ньому він перебуває і на початку війни.

Ріхард згадує, який пригнічений настрій панував, коли їхні кораблі ввійшли в порт. Перед тим вони тривалий час перебували в морі, тривожні звістки до них не доходили, і люди навколо нарікали, що хтось роздмухує «багато галасу ні з чого». Однак їм забороняли сходити зійти на берег; замість цього вони вантажили боєприпаси і позбавлялися від «баласту». Близько пів на шосту пролунала команда: «Усі нагору!» – і всі вишикувалися. Потім один з офіцерів, тримаючи аркуш паперу в руках, повідомив, що армія і флот цієї ночі мають бути мобілізованими: «Ви знаєте, що це означає – війна». Оркестр корабля заграв патріотичну мелодію, усі з ентузіазмом заспівали. «Наші радість і збудження були безмежними, ми не могли заспокоїтися всю ніч».

У всіх цих криках «ура» вже позначилася суттєва асиметрія. Відпущена на волю колосальна енергія, здавалося, усе руйнує на своєму шляху. Штумпф, до речі, не без задоволення відзначає, що багато радикальних письменників, відомих своєю жорсткою критикою кайзерівського суспільства, тепер писали ультрапатріотичні твори. Тим часом питання про те, чому потрібно битися, потонуло у потоці емоцій. Багато хто, як і Штумпф, уважали, що знають, що відбувається, гадали, що розуміють «справжню причину», але й «насправді», і «справжня причина» вже вийшли з ужитку через сам факт початку війни. Схоже, сама війна і є метою. Мало хто згадував тепер про Сараєво.

Пропаганда, спрямована проти недругів, яких ставало дедалі більше, як вважає сам Штумпф, у деяких випадках вульгарна. На

кшталт тієї поштової листівки, побаченої ним у магазині, що зображає німецького солдата, який тримає на колінах представника ворожої армії, маючи намір надерти йому дупу. Німець говорить іншим ворогам, які очікують своєї черги: «Не налягайте! Кожен отримає прочуханку, дотримуйте порядку». Або щось на кшталт популярного тоді віршика, який вигукували вуличні хлопчачки і який був надряпаний крейдою на вагонах з солдатами, які вирушали на фронт: «Jeder Schuss ein Russ, Jeder Stoss ein Franzos, Jeder Tritt ein Britt».^[12]

Інше хвилювало його, зокрема той вірш відомого письменника Отто Ернста, опублікований у націоналістичній газеті «Der Tag» щоб нагадати, що Німеччина перебуває в стані війни з сімома країнами. Штумпфа настільки розхвилював цей вірш, що він переписав його собі в щоденник. Ось дві строфи з нього:

O mein Deutschland wie musst du stark sein
Wie gesund bis ins innerste Mark sein
Dass sich' keiner allein getraut
Und nach Sechsen um Hilfe schaut.
Deutschland wie musst du vom Herzen echt sein
O wie strahlend hell muss dein Recht sein
Dass der mдchtigste Heuchler dich hasst
Dass der Brite von Wut erblasst^[13].

І останні рядки:

Morde den Teufel und hol dir vom Himmel
Sieben Kranze des Menschentums
Sieben Sonnen unsterblichen Ruhms^[14].

Гарячкова риторика і напружений тон пропаганди зовсім не були ознаками того, що багато поставлено на карту, швидше навпаки. Звісно ж назріли конфлікти, але жоден з них не був настільки нерозв'язним, що потрібне було б оголошувати війну; жоден не був настільки гострим, що війна була б неминучою. Неминучою ця війна стала лише тієї миті, коли її визнали неминучою. Коли привід і мета незрозумілі, потрібна та енергія, що наповнить собою смачні, апетитні слова.

Ріхард Штумпф вдихав у себе ці слова, п'яніючи від них. А під його ногами погойдувався на воді сірий «Гельголанд», неймовірно важкий, в очікуванні свого часу. Поки ще ворог невидимий. І люди на борту нетерпляче чекають на вирішальну мить.

Того самого дня, 20 серпня, Володимир Літтауер прибуває до Гумбіннена, де після важких боїв було зупинено німецький наступ.

Коли ми прибули на місце, німці вже відступали, і на полі бою стало тихо. Полемилися представники Червоного Хреста, збираючи тіла вбитих як росіян, так і німців. Усе було буквально встелене вбитими й пораненими. Мені розповідали, що солдати стояли впритул одне до одного і годинами тривав артобстріл, що росіяни тіснили німців, просуваючись уперед, і що обидві сторони, зімкнувши ряди, йшли в атаку з музикою і прапорами, що майоріли.

Середа, 23 Серпня 1914 року
Володимир Літтауер займає Ангербург

Це був короткий бій, – так, усього лиш сутичка. Два ескадрони кінних гусарів увірвалися в маленьке містечко Ангербург у Східній Пруссії. Німецькі кавалеристи, які обороняли його, після нетривалої перестрілки ретировалися на протилежний кінець міста. Тепер тут спокійно. Але багато хто з гусарів схвилюваний і навіть лютує. Схоже, що деякі містяни також брали участь у бою, а це вже суперечить загальному уявленню про те, що таке війна – це справа професіоналів. А розлютились гусари насамперед тому, що хтось вистрілив одному з них просто в обличчя з дробовика, з близької відстані. Гусар залишився живий, але поранення його виглядає жахливо. Деякі з його товаришів розлютились, і перш ніж офіцерам удалося їх утихомирити і відновити порядок, вони встигли убити кількох німців з цивільного населення.

Минулого разу, коли вони перетнули німецький кордон, ішлося лише про розвідку боєм. Але тепер усе значно серйозніше. Полк Літтауера є частиною 1-ї армії Ренненкампа, яка широким фронтом, повільно рухається зі сходу на Східну Пруссію. Кордон залишився майже за п'ятдесят кілометрів за спиною у Літтауера і його товаришів, а попереду – близько дев'яноста кілометрів до Кенігсберга. Одночасно в Східну Пруссію з південного сходу входить 2-а армія Самсонова. Потужні кліщі. Принаймні, так це виглядає на карті.

Завдання дивізії Літтауера – гарантувати безпеку лівого флангу Ренненкампа і підтримувати зв'язок з Самсоновим. Але все ж було відчуття якогось вакууму. На цей момент ніхто напевне не знав, де знаходяться одна чи інша армії^[15]. Здогадки і надії заповнили вакуум за відсутності фактів. Утім, не надто турбувалися, бо все виглядало досить перспективно.

Захопимо Кенігсберг, а що потім? Берлін?

Місто майже спорожніло. У ньому залишилися лише старі. Решта повтікали. Біля крамнички скупчилися гусари. Підчас появи командира полку вони миттєво розпорошуються навсібіч сторони. Двері до крамнички зламані, усередині панує безлад. Командир полку чує голоси, які лунають з льоху. Він роздратовано підходить до сходів, лає тих, хто внизу, і вимагає, щоб вони негайно піднялися. Першим, хто виліз з льоху, виявився командир бригади. Літтауер пише:

Як і будь-яка інша армія, ми руйнували і мародерствували, а потім відмовлялися зізнаватися у скоєному. Одного разу в маленькому німецькому містечку, біля входу до порожнього будинку, я побачив гусара з моєї чоти, який видавав клавіші з піаніно. Справа це було нелегка, потребувала зусиль, і гусар їх не шкодував. Я гукнув його. Він схопився, витягнувшись по стійці «струнко». «Навіщо ви ламаєте піаніно?» Він поглянув на мене з подивом, немов я поставив безглузде запитання. «Адже воно німецьке» – така була його відповідь. А мій друг, корнет Соколов, став свідком того, як один солдат розбивав грамофонні платівки, пояснюючи свої дії тим, що їх усе одно не можна програвати, адже немає голок.

7

Вівторок, 25 серпня 1914 року

Пал Келемен опиняється на фронті під Галичем

Спочатку він ніяк не міг позбутися відчуття, що це просто навчання. Усе почалося в Будапешті. Пал пам'ятав, як люди витріщалися на нього, поки він вантажив свій багаж на дроги, і як потім він, у гусарській формі – червоні рейтузи, синя «атілла», розшита шнурами блакитна гусарська угорка і високі шкіряні чоботи, – пропихався крізь велетенський натовп на Східному

вокзалі, скочив у потяг і поїхав, стоячи в коридорі. Він пам'ятав плач жінок: одна з них упала б, якби не підхопив її якийсь незнайомець. Останнє, що він побачив, коли потяг повільно котився вздовж перону, – це літній чоловік, який біг, сподіваючись ще раз поглянути на свого сина.

Після задушливої, але в цілому приємної поїздки потягом Пал прибув до гусарського полку в Германштадті, як і належало. Під час зустрічі на нього навіть не поглянули, лише пояснили, куди йому прямувати. Пізніше, того самого вечора, Келемен під палючим серпневим сонцем поїхав до місця мобілізації, в Ерфалу, де був спрямований на постій до селянина, – усе як належить.

Далі все відбувалося як завжди: він отримав спорядження, включно з конем і сідлом; йому вручили платню; нестерпно довго він навчався в задушливому приміщенні, де люди непритомніли, але потік слів усе не вичерпувався.

А потім картина почала спотворюватися.

Спершу цей нічний марш-кидок до місця, де на них чекав потяг. Потім тривала подорож, після якої на вокзалі їх зустрічала захоплена юрба, «музика, факели, вино, депутації, прапори, радість: „Ура армії!“, „Ура, ура!“». Потім вони вивантажилися і вирушили в перший похід. Певних ознак війни – гуркоту гармат та іншого – поки ще не було. Мабуть, це просто навчання. Жарке синє небо, запах кінських кізків, піт, сіно.

Палу Келемену двадцять років. Він походить із Будапешта, де відвідував класичну гімназію та грав на скрипці під керівництвом диригента Фріца Райнера, який згодом став знаменитим. Келемен переважно є типовим продуктом міського життя Центральної Європи початку ХХ століття: він багато подорожував, начитаний, аристократичний, іронічний, витончений, відсторонений, охочий на жінок. Він навчався в університетах Будапешта, Мюнхена і Парижа і ненадовго опинився навіть в Оксфорді. Коли гусари в'їжджали до Станіслава – столиці австрійської Галичини (він був юним, елегантним лейтенантом; чи може хтось бути елегантнішим ніж

угорський гусар-лейтенант?), Пал Келемен розмірковував не про війну, а насамперед про жінок. Він уважав, що за їхнім виглядом одразу можна визначити, що вони живуть у провінційному місті: «У них біла шкіра, а в очах виблискує вогонь». (На противагу жителям великих міст, чий погляд затуманений і видає втому. Він на цьому розуміється!)

Лише коли дивізія дісталася Галича, ілюзія про звичайні маневри розбилася вщент.

Дорогою назустріч гусарам рухалися селяни та євреї, які рятувалися втечею. У самому місті панували тривога і хаос. Десь зовсім поруч, як говорили, були росіяни. Келемен занотовує у своєму щоденнику:

Ми спимо в наметах. О пів на дванадцяту ночі – тривога: росіяни наближаються до міста! Схоже, усі налякані. Я швидко одягнувся і побіг наздоганяти свою чоту. На дорозі вишикувалися піхотинці. Гуркочуть гармати. Попереду, в радіусі п'ятисот метрів, лунає тріск гвинтівок. Шум автомобілів посеред великої дороги. Світло їх карбідних фар освітлює дорогу зі Станіслава на Галич.

Я проходжу виставлені пости, перелажу через живопліт, минаючи канави. Моя чота чекає на мене, верхи на конях, ми готові до наступних наказів.

Удосвіта населення потяглося з міста. Люди їхали у візках, верхи, ішли пішки. Сподіваються якось урятуватися. Намагаються забрати з собою, що можуть. На обличчях людей – знемога, пил, піт і паніка, страшне сум'яття, біль і страждання. Перелякані погляди, боязкі рухи; їх охопив жахливий страх. Немов хмара пилу, що клубочиться за ними, ніяк не відчепиться від них.

Я лежу без сну біля дороги і спостерігаю цей жахливий калейдоскоп. Видно навіть військові фургони посеред потоку біженців, а на полі помітні солдати, які відступають, піхота в

паніці тікає, вибухає кавалерія. Ні в кого немає зброї. Виснажений людський потік тече через долину. Люди біжать назад до Станіславова.

Те, що він спостерігав, лежачи біля дороги, було результатом одного з перших кривавих зіткнень з радянськими військами, які наступали. Але він, як і решта очевидців, мав незначне уявлення про те, що відбувалося насправді, і минуть роки, перш ніж окремі враження складуться в розповідь, названу битвою близ Лемберґа. Це виллється в настільки ж катастрофічну, наскільки несподівану поразку для австро-угорської армії, і щоб зрозуміти це, не потрібні жодні вичерпні штабні документи.

П'ятниця, 28 серпня 1914 року
Лаура де Турчинович зустрічає в Сувалках німецького
військовополоненого

Лаура ніколи не розуміла причин і мети цієї війни, тим паче ніколи не схвалювала її. Вона була з-поміж тих, для кого те, що трапилося, стало катастрофою, похмурою незбагненою трагедією, яка раптово з'явилася нізвідки й накрила їх усіх.

Але навіть вона помітила, що первинний страх швидко змінився незрозумілою ейфорією, що охопила її також. Давня війна між поляками і росіянами, здавалося, вщухла. Таким був загальний настрій, і коли одного вечора, на початку серпня, поширилася чутка: війни не буде, що Англія завагалася і що в Санкт-Петербурзі запідозрили недобре – це викликало лише почуття розчарування.

Сьогодні Лаурі де Турчинович виповнюється 36 років. Аж до цього дня її життя було позначене «печаткою кінця століття»: народилася в Канаді, виросла в Нью-Йорку, талановита оперна співачка, яка виступала в «Метрополітен». Вона згодом хотіла вирушити до Європи, щоб «навчатися співати... і грати», мала успіх у Байройті та Мюнхені (говорила гарно німецькою), а також знайшла там собі чоловіка, наймилішого польського аристократа, із закрученими догори вусами, що був професором і мав значні статки. Його звали Станіслав де Турчинович, граф Гоздава. Вони одружилися в австро-угорському Кракові. Саме там народилися їхні троє дітей. Формально малята стали підданими австро-угорського кайзера, тим часом як її чоловік був підданим російського імператора, а вона сама – британського короля. Але мало хто замислювався про ці формальності до серпня. Зате тепер більшість розмірковує саме про це й ні про що інше.

Війна затьмарила все інше.

Через тиждень після початку війни вона прокинулася ще завидна від глухого, схожого на гуркіт водоспаду, шуму: це марширували тисячі російських піхотинців, частини 2-го корпусу армії Ренненкампа, які збиралися зайняти довколишню Східну Пруссію. (Усе маленьке містечко було на ногах, незважаючи на ранній час, і зустрічало втомлених солдатів їжею, напоями та іншими подарунками.) Багато сімей російських дворян, з якими спілкувалися Лаура та її чоловік, поїхали додому. Водночас з'явилися перші поранені з фронту. Сувалки бомбували: самотній німецький літак кілька днів тому облетів усе місто і скинув на нього дві дрібні бомби, у той час як місцеві жителі запекло, але безуспішно гатили по ньому зі своїх мисливських рушниць. У потягах, що рухалися з фронту, іноді траплялися військові трофеї, награване у німців добро.

Незважаючи на це, війна залишалася чимось абстрактним і далеким. Принаймні для Лаури. Сім'я повернулася в Сувалки, до свого великого маєтку біля дороги, і сама вона продовжувала жити безтурботним життям поміщиці поміж родових скарбів, зі сповненими смаколиками погребамі і повним штатом слуг. Вона допомогла облаштувати невелику приватну лікарню. Чоловіка ще не призивали.

Сьогодні її збудила сестра милосердя з пересувного польового шпиталю. Вони щойно прибули з фронту, запаси їхні вичерпалися, і персонал стомився. Вони мають у своєму розпорядженні 150 койок, і зазвичай цього було більше ніж достатньо для трьох лікарів і чотирьох медсестер, але важкі бої останніх днів у Східній Пруссії викликали великий приплив поранених: за її словами, їхня кількість досягла семисот. Чи не може Лаура допомогти їм?

Лаура прямує до бараків, де розташований польовий шпиталь. У дверях її зустрічає тривожний гул голосів. Вона обходить кімнату за кімнатою, оглядає поранених, яким не надано допомогу. Нічого немає: ані перев'язувального матеріалу, ані засобів дезінфекції.

Оскільки Лаура говорила німецькою, вона зупинилася біля групи поранених німецьких військовополонених, які сиділи в куточку.

Один з них кидався, стогнав і весь час просив води. Лаура заговорила до нього. Солдат попросив її написати листа дружині.

Він розповів мені, що працював бухгалтером, що йому виповнилося двадцять шість років, що у нього дружина і діти. Живуть вони всі у власному будинку. Він у житті нікого не скривдив, займався тільки роботою і сім'єю. Раптом йому наказують за три години з'явитися в полк, облишивши все. «Панове сваряться, а ми повинні розплачуватися за це своєю кров'ю і кров'ю наших дружин і дітей».

За деякий час Лаура повернулася і передала шпиталю все необхідне для поранених, узяті з її приватної лікарні. Радість медсестер здалася їй натягнутою.

Лаура знову обходить польовий госпіталь. І бачить щось невимовне, спочатку навіть не може зрозуміти, що це. Якийсь... «предмет», у ліжку, і на тому місці, де повинна бути голова, видно «кулю з вати і бинтів, з трьома чорними отворами, ніби це дитина зобразила рот, ніс та очі». І ось із цього чогось... раптово лунає голос, що говорить хорошою польською мовою. Вона приголомшена. Наївність Лаури немов не давала їй змоги припустити, що подібне може трапитися з людьми її кола. Голос благав її не йти, принести води. Лаура наближається до ліжка. Нове потрясіння. Ціла зграя мух роїться над цим дивним згортком. Руки людини вщент обгоріли. З пов'язки витікає товстий шар гною, у хворого починається гангрена.

Лаура нажахано відсахується. Її зараз знудить. Їй потрібно піти.

Набравшись мужності, вона повертається до згортка в ліжку. Допомагає натягнути сітку від комах, асистує медсестрі під час перев'язки. Чоловік розповідає, що його поранило снарядом, який вибухнув зовсім поруч, що він пролежав на полі бою чотири дні. Він запитує, що з його очима. Чує у відповідь: «Жодної надії». Потім питає, чи буде він жити чи помре. І чує у відповідь: «Помреш». Він просить води.

Пізніше Лаура дізнається, що той німецький військовополонений, з яким вона розмовляла, 26-річний бухгалтер, був відправлений на вокзал, але помер дорогою.

Середа, 2 вересня 1914 року
Андрій Лобанов-Ростовський спостерігає сонячне
затемнення в Мокотові

Настала їхня черга. Повідомлення надходять суперечливі. У Східній Пруссії, схоже, припустилися серйозної помилки з російським наступом. Армія Ренненкампа звісно ж відступає, але й армія Самсонова готується до втечі. Хіба так може бути? У Галичині справи росіян, здається, йдуть на краще. Лемберг буде захоплено будь-якої миті. І хоча підкріплення необхідно було б спрямувати швидше проти німців на півночі, ніж проти австрійців в Галичині, стрілецька бригада Лобанова-Ростовського націлена саме на південний фронт. Вона братиме участь у розгромі біля польського кордону австро-угорських дивізій, які вже відступають [\[16\]](#).

Зараз вони перебувають у резерві у Варшаві, отаборилися на великому полі в Мокотові. Андрій Лобанов-Ростовський – сапер російської армії [\[17\]](#) і гвардійський офіцер, поручик, – чин цей отриманий швидше завдяки походженню, ніж заслужений. Витончений молодий чоловік двадцяти двох років, він читає книги запоем, насамперед французькі романи, але любить також історичні твори. Лобанов-Ростовський добре освічений (він не тільки вивчав право в Санкт-Петербурзі, але і вчився в Німці й Парижі), за характером трохи боязкий, не надто міцної статури. (Батько його служив дипломатом.)

Початок війни став для нього сильним переживанням. Кожну вільну хвилину він бігав до міста і там, в збудженому натовпі, просувався до редакцій газет, щоб прочитати вивішені телеграми. Збудження дійшло до краю, коли поширилася новина про обстріл Белграда. Спонтанні демонстрації на підтримку війни прокотилися тими самими вулицями, якими кілька днів тому йшли страйкарі. Він бачив, як юрба зупиняла трамваї, витягала офіцерів з вагонів і з

криками «ура» підкидала їх у повітря. Особливо запам'ятав, як підпилий робітник обійняв офіцера, що проходив повз, і цьомкнув його, так що всі навколо засміялися. Серпень видався запорошеним, незвично спекотним. Він, як і всі офіцери, скакав верхи під час усіх цих тривалих маршів, але, незважаючи на це, мало не втрачав свідомість на межі сонячного удару.

У боях він поки ще не брав участі. Найстрашніше, що йому досі довелося побачити, то це пожежа в маленькому польському містечку, де вони були розквартировані. Тоді новобранці, захоплені шпигуноманією, убили вісьмох євреїв, пояснивши це тим, що ті нібито заважали гасити пожежу^[18]. Атмосфера загострилася до краю.

О другій годині бригада вишикувалася на полі, перед безліччю маленьких наметів. Настав час богослужіння. Посеред літургії відбулося щось незвичайне. Сонячне світло змеркло. Поглянувши на небо, вони зрозуміли, що це неповне сонячне затемнення. Багато хто вбачали в цьому зловісний знак. Явище справило «незабутнє враження», особливо на більш забобонних солдатів.

Відразу ж після богослужіння всі розійшлися. Частини бригади почали завантаження на потяг, що чекав на них. Як зазвичай, це тривало більше часу, ніж планували. Уже настала ніч, коли настала черга Лобанова-Ростовського. Але й після завантаження все відбувалося в уповільненому темпі. Потяг неспішно котився рейками в ніч, на південь. Це звичне почуття від подорожі на потягах 1914 року: повільність. Вагони, переповнені солдатами, рухалися часом зі швидкістю велосипедиста^[19]. Залізниці були заповнені потягами, що в цей період війни часто рухалися в одному й тому самому напрямку і з однією-єдиною метою. Уперед. На фронт^[20].

Лобанов-Ростовський не вперше опинився в полоні залізниці, де буквально вишикувалися в чергу потяги з військами. Відстань у двадцять п'ять кілометрів вони долали за добу. Потяг тягнеться незвично повільно – майже не чути деренчання рейкових стиків. Значно швидше можна було б пройти маршем, але наказ є наказ.

Среда, 9 вересня 1914 року

Володимир Літтауер бачить, как страждают коні під Відмінненом

Усе пішло шкереберть. Літтауер розраховував, що це буде «кілька днів мирного походу слідом за піхотою», але все перетворилося на панічну рятувальну операцію. Вони скакали верхи всю ніч. Вони виснажені.

Зараз ранок. Вони зібралися біля перешийка між озерами, на схід від містечка Відміннен. Він зайнятий німецькими військами. Росіяни знають, що очікується наступ. Ескадрон Літтауера стоїть у резерві, і він з цікавістю спостерігає за дуеллю між російськими й німецькими гарматами. Його гусари спішилися і сховалися в укриття.

Навіть у цій метушні, за відсутності достовірної інформації зрозуміло, що російське вторгнення в Східну Пруссію зазнало краху. На півдні армію Самсонова вщент розбили німецькі дивізії, що з'явилися казна-звідки^[21]. Її залишки відступили до кордону. І тепер, схоже, німці кинули свої сили проти Ренненкампа на північному сході. З'єднання Літтауера разом з піхотною дивізією якимось чином повинні будуть блокувати німецький прорив^[22].

Артилерійська дуель усе триває. Осіннє повітря сповнене гуркотом гармат. Німецький вогонь чомусь зосереджений на маленькій, порослій чагарником висоті. Ось її вже вкривають дим і хмари від вибухів. Ворожа артилерія лупцює та лупцює по ній, і вкрита зеленню земля не чорніє від воронок снарядів.

Раптом Літтауер помічає вдалині якийсь рух. Це два німецьких кавалерійських ескадрони мчать уперед розімкненим строєм. Вони не бачать піших гусарів. Літтауер та його товариші вичікують до останнього.

А потім стріляють. Відстань між ними настільки мізерна, що важко схибити. Літтауер дивиться, як падають вершники і коні. Ті, хто вціліли, мчать назад що є сил.

Незабаром Літтауер бачить довгі ланцюжки німецької піхоти, яка крокує просто на них. Російська артилерія мовчить вичікуючи, потім відкриває прицільний вогонь. Снаряди рвуться ззаду, попереду, просто посеред лав одягнених у сіре солдатів у загострених касках. Ланцюжки захиталися в диму, зупинилися і... повернули назад.

Шум бою зтих.

Просто перед ними лежать убиті та поранені німці-кавалеристи, убиті та поранені коні. Мабуть, у ньому самому заговорив коняр, бо споглядання страждань тварин особливо вразило його: «Муки невинних тварин, утягнутих у людські конфлікти, є жахливим видовищем».

Наступу більше не передбачалося. Уночі ескадрон Літтауера отримав наказ про відступ.

11

Вересень 1914 року

Флоренс Фармборо вперше бачить у Москві мерця

«Я хотіла його побачити. Я хотіла побачити Смерть». – Так пише вона сама. Ніколи раніше вона не схилялася над мерцем, а донедавна навіть не стикалася з лежачими хворими, що, напевно, нетипово, – адже їй виповнилося 27 років; але пояснюється це тим, що до серпня 1914 року вона жила в комфортних умовах. Флоренс Фармборо народилася і виросла в Англії, в селі, в Бакінгемширі, а з 1908 року жила в Росії. Вона служила гувернанткою в дочок відомого кардіохірурга в Москві.

Міжнародна криза, що спалахнула цим чудовим спекотним літом 1914 року, оминула її: у той час вона з усім сімейством свого господаря перебувала на їхній підмосковній дачі.

Вона повернулася в Першопрестольну, охоплена «юнацьким ентузіазмом», як і багато інших. Її нова батьківщина, так само як і стара, об'єдналися в боротьбі проти спільного ворога – Німеччини, і ця енергійна, заповзятлива молода жінка відразу почала розмірковувати, яку користь вона може принести, опинившись на війні. Відповідь знайшлася негайно: вона стане сестрою милосердя. Її господар, відомий хірург, зумів умовити керівництво одного приватного військового шпиталю, розташованого в Москві, узяти на роботу Флоренс і двох своїх дочок як волонтерів. «Ми були такі схвильовані, що й словом не сказати. Тепер і ми теж зможемо внести свою дешицю в спільну справу».

Це були чудові дні. Через деякий час почали надходити поранені, по двоє-троє чоловік. Спершу багато що викликало огиду. Вона відсахувалася, коли бачила відкриті рани. Але поступово звикла й до цього. Крім того, настрої був піднесений. Панувало нове почуття – причетності та єдності, поміж солдатів зокрема:

Примітна атмосфера братерства, що панує між ними: білоруси найбільш доброзичливі до українців, кавказці – до народів Уралу, татари – до козаків. Переважно це витривалі вольові люди, вдячні за догляд і увагу; рідко або майже ніколи не почувеш від них скарги.

Чимало поранених виявляли і нетерплячість, бажаючи швидше повернутися на фронт. Оптимізм панував і серед солдатів, і серед медперсоналу. Незабаром загояться рани, солдати повернуться на фронт – ми виграємо війну. У госпіталь, зазвичай, потрапляли з легкими пораненнями, ось чому вона лише за три тижні побачила першого померлого.

Того ранку, прийшовши до шпиталю, вона проходила повз нічну чергову. Флоренс запитала, чому та має «втомлений і напружений» вигляд, і жінка мимохідь відповіла: «Рано-вранці помер Василь». Він був одним із тих, за ким доглядала Флоренс. Будучи військовим, він служив усього лиш коноводом при офіцері, і його рана, за іронією долі, не була «справжнім» бойовим пораненням. Василя брикнув у голову неспокійний кінь, а коли його оперували, виявилось ще одна непередбачена обставина. У нього знайшли невиліковну пухлину мозку. Три тижні цей світловолосий, тендітний, маленький чоловік тихо лежав у своєму ліжку, стаючи дедалі тоншим; йому було важко їсти, але весь час хотілося пити. І тепер він помер, без усякої театральності, так само тихо, на самоті, як жив.

Флоренс вирішила, що має побачити тіло. Вона прослизнула в приміщення, що правило за морг, обережно причинивши за собою двері. Там на ношах лежав Василь, або те, що було Василем. Він був

такий крихкий, змарнілий, зіщулений, що був схожий радше на дитину, ніж на дорослого чоловіка. Його застигле обличчя було блідо-сірим. Ніколи раніше я не бачила такого дивного кольору обличчя, а щоким провалилися, утворивши дві западини.

На повіках лежали шматочки цукру, прикриваючи очі. Їй стало моторошно, її налякало не стільки мертве тіло, скільки тиша, мовчання. І вона подумала: «Смерть – це щось жахливо нерухоме, мовчазне, віддалене». Промовивши коротку молитву над покійним, вона швидко вийшла геть.

12

П'ятниця, вересня 1914 року ***Лаура де Турчинович тікає з Сувалок***

Світає. Вулички, що пролягають між низенькими, незграбними будинками Сувалок, порожні. Можливо, це помилкова тривога? Багато хто плекають божевільну надію, готові обманювати самі себе, повторюючи: «тільки не тут», «все мине» або «нас це не стосується». Можливо, чутки, що постійно поширюються, і є наслідком усіх цих ілюзій? В останні тижні люди теревенили про те, що Кенігсберг захоплено і що російська армія наближається до Берліна.

Як зазвичай, ніхто не знає, що насправді відбувається на фронті.

Довгі колони кінних хур проходять містом. Маршує підкріплення. Часом над містом кружляє аероплан, скидаючи бомби або пропагандистські листівки. Іноді чвалають ланцюжки німецьких військовополонених, одягнених у сіре. За останні дні рух лише посилювався. А вчора з'явилися перші ознаки того, що справи недобрі. Спершу – натовпи селян з маленьких сілець на кордоні зі Східною Пруссією: «Чоловіки, жінки, діти, собаки, корови, свині, коні і вози – все змішалось в велетенському потоці». Потім – нові звуки, що разять слух: рушничний вогонь десь удалині. Хтось припустив, що це козаки ловлять офіцера-зрадника. Чому б і ні?

Ніч минула спокійно. Біженці з прикордонних сіл потяглися далі.

З вікон задньої сторони будинку можна було бачити прекрасний краєвид на рівну долину навколо міста і на велику дорогу, що вела в Східну Пруссію. Близько шостої години ранку Лаура побачила безліч возів з пораненими. Ці поранені розповіли, що ворог прорвав лінію

фронту. Російська армія відступає. Що робити? Тікати з Сувалок чи залишатися?

Одинадцята година дня. Лаура розгублена і збентежена. Вона почувається кинутою і самотньою. Чоловік Станіслав перебуває зараз у Варшаві, у справах служби. Вона звертається за порадою до різних високопоставлених чинів. Намагається телеграфувати, але лінія не працює. Нарешті вона наважується: увечері потрібно залишити місто.

Час обідати. Вона сідає за стіл разом з дітьми.

Який чарівний вигляд: вишукана обстановка старовинної кімнати, великі вікна, м'які тони килимів, стіл, сервірований сріблом і склом.

Потім усе відбувається дуже швидко. Спершу чутно постріли, дуже гучні, просто оглушливі. Потім лунає гуркіт артилерійських випалів. За мить лунає дзвін столового фарфору. Челядь, готуючись розливати суп, з переляку впускає піднос, і супова миска розбивається. На мить усі застигають. Потім дівчинка починає плакати.

Настає хаос. Лаура тільки встигає віддавати накази. За чверть години вони мають залишити будинок. Гувернантка пореєється біля дітей. Сама Лаура упаковує цінні речі: золоті монети, паперові банкноти в рублях, скриньку з коштовностями. Гуркіт битви наростає. Усі метушаться по дому, щось рвуть, зривають, кричать. Лаура раптом помічає, що сама бігає з шовковими панчохами в руці, розмахуючи ними, немов прапором.

Вони вантажать речі на два селянських вози. На вулицях міста також панує хаос. Лаура бачить військовий транспорт. Бачить російських солдатів зі зброєю наперевіс. Бачить, як люди кричать, штовхаються, сперечаються. Бачить стару, яка тягне на голові маленьке ліжечко, в той час як інша людина волочить за собою самовар, що підскакує на бруківці. «Усюди панує хаос: напевно,

навіть первісні люди не тікали з такою швидкістю. Усі правила пристойності забуті, ніби їх і не було».

І ось вони вирушають у дорогу, «в людському вирі, навкруги біжать люди, навантажені добром, немов в'ючні тварини. Стомившись, вони залишають частину вантажу і рухаються далі». Лаура з дітьми та прислугою їдуть на одному возі, вантаж – в іншому. Вона дивиться на свій будинок. Знайомий їй пастор закликає їх виїжджати й благословляє навздогін, осіняючи хресним знаменням.

Вони прямують до вокзалу. Дорогою Лаура зустрічає друга сім'ї. Він здирається на інший віз. Скидає з нього служника. А потім повертає віз і їде, прихопивши весь їхній багаж з собою. На валізах стоїть собачка дітей, білий шпіц Даш, і голосно гавкає. Віз із собакою зникає в потоці охоплених панікою людей.

Стоїть чудовий осінній день.

Неділя, 20 вересня 1914 року^[23]
Павел фон Геріх оглядає палац у Руднику

Коли вони прибули до палацового парку, уже стемніло. Але їхні очікування виправдалися, адже їм була обіцяна екскурсія надзвичайно красивим палацом. Парк теж виявився чудовим, старовинним, доглянутим. Фон Геріх побачив палацову капелу. Безліч оранжерей. Кілька великих ставків, водною гладдю яких ковзали лебеді, поблискували в променях заходу. Зубчасті вежі й балюстради. Офіцери поскакали просто до палацу, спішилися.

Настрій у всіх був щонайкращий.

Частково вони раділи з того, що опинилися за лінією фронту, в резерві, і могли перепочити. Уперше відтоді, як залишили Петербург, вони нарешті виспалися, впавши в похідні ліжка, що везли в обозі, але досі так і не розпаковували. Дні минали тепер за сном, їжею, грою в карти, навчаннями, музикою, іграми.

Але головне – вони відчували справжнє полегшення. На цій ділянці Східного фронту все було цілком сприятливим для них. Австро-угорська армія продовжувала відступати. Учора отримали новину про те, що ще 30 тисяч ворожих солдатів здалися в полон. Полк перебував в австрійській частині Галичини. До того ж фон Геріх мав особисті причини відчувати полегшення: три тижні тому він отримав бойове хрещення, в бою за село на південь від Любліна. Не можна сказати, щоб його роті сильно дісталось: ледь вони почали наступати – на чолі з фон Геріхом, який кутив трубку, – як отримали наказ повернутися і негайно ретирувалися. Але випробування він витримав – це головне. І навіть потім, коли на полі, зарослому люпином, його відкинуло вибухом важкого снаряда з мортири, він не злякався. Це переживання, як і подальша удача в боях, зміцнили в ньому почуття не те щоб невразливості, але певної обраності. Він більше не хвилювався: «Панове військові кореспонденти та інші

оповідачі достатньо розписали всі жахи війни, але ж насправді ми пишалися тим, що ми справжні мужчини і не боїмося поглянути смерті в обличчя».

Фон Геріх разом з іншими входить до порожнього палацу. Він належить польсько-австрійському графові зі старовинного роду Тарновських^[24]. Мешканці палацу втекли, залишивши своє житло. Фон Геріх і його товариші побачили всередині таку казкову розкіш, що в них просто подих перехопило. Вони блукали нескінченним лабіринтом кімнат з таким дзеркальним паркетом, що бачили в ньому свої відображення; під стелею, декорованою старовинними плафонним розписами, між стін, прикрашених важкою, дорогою обшивкою, картинами старих майстрів, «якими міг би пишатися будь-який музей». В одній кімнаті стояв чудовий рояль марки «Блютнер». На кришці лежали ноти, поміж них – Гріґ. Один з офіцерів сів до рояля і почав грати.

Лункі зали сповнилися звуками музики, а фон Геріх пішов далі. Він побачив бібліотеку. Кімната була без вікон, уздовж стін – полиці з книгами, а стеля в ній була скляною, і крізь неї видніли перші зірки, що засвітилися в небі. Книжкові томи стояли в суворому порядку, і фон Геріх швидко зрозумів, що бачить перед собою унікальну колекцію: наука, філософія, теологія, поезія, історія. Так, історія. Як і багато інших, фон Геріх уважав себе часткою Чогось Великого, і вигляд пухких томів надихнув його:

Я мрію про те, щоб ця війна, яка закрутила мене у своєму вирі, ніби соломинку, швидко стала б лише спогадом, як і всі колишні війни. І від неї залишиться лише книга, на сторінках якої перлини страждань, співчуття і відданості обов'язку і почуттям засяють ще яскравіше, ніж на пожовклих сторінках старих фоліантів.

Він іде далі. (Музика Гріґа лунає дедалі більш глухо в нього за спиною.)

Тепер він вступає в ту частину палацу, якщо встигли розграбувати – військові або цивільні. Тут усе розідране, розбите, сплюндроване. Під ногами риплять скалки скла і кришталю. Зникло його відображення в дзеркальному паркеті, бо на підлозі валяється розірваний одяг, розкидані фотографії, книги, гравюри. Усе буде зруйноване. Пригнічений, він повертає назад.

Йому слід було б скористатися нагодою, узяти щось собі: усе, що він бачив навколо, незабаром зникне з лиця землі^[25]. Але він не міг зважитися. Утім, дві надібочки він усе ж прихопив з собою: це буде пікантним подарунком його коханій дружині Ользі Альквіст. Перше – халат власниці замку, у жовтих і синіх барвах. Друге – пара її шовкових панчіх^[26].

Зовсім стемніло, і Павел фон Геріх поскакав геть.

14

Субота, 26 вересня 1914 року

Ріхард Штумпф готує «Гельголанд» до бою

Цього осіннього ранку вже о четвертій годині просурмили підйом. Екіпаж корабля схопився і півдня гарячково працював. Головне завдання – якнайшвидше вивантажити 300 тонн вугілля. Офіцери зазвичай нічого не розповідають, але за чутками в морі англійський флот. Одні подекують, що він прямує до Балтійського моря. Інші стверджують, що він уже в протоці Великий Бельт.

Штумпф бачить, що перша і третя ескадри також зайшли в порт. «Щось-то буде».

Штумпф вважає, що вивантаження вугілля має позбавити судно від зайвої ваги, для того щоб вони змогли швидше пройти Кільським каналом^[27].

Він занотовує у своєму щоденнику:

Уся команда гарувала в поті чола першу половину дня. До обіду, коли ми вивантажили 120 тонн вугілля, флагманський

корабель ескадри просигналив: «Припинити підготовку». Ще одне жахливе розчарування. Кляті англійці! Схоже, ми чудово інформовані про пересування їх флоту.

Він додає: «Те, що відбувалося в наступні дні й тижні, не варто навіть згадувати».

Понеділок, 28 вересня 1914 року
Крестен Андресен навчається перев'язувати вогнепальні
рани у Фленсбурзі

Тепер уже швидко. Ще один день, можливо, два або три. Залишилося недовго чекати, коли вони вирушать у дорогу. І справа тут не в звичному казармовому базіканні. Повітря сповнене чутками: натяки сприймають як факти, бажане видають за дійсне, страхи і побоювання збуваються. Невизначеність – така природа війни, і непоінформованість – її медіум.

Утім, все ж є неспростовні ознаки. Усі звільнення скасовані, казарми залишати заборонено. Цього дня було не так багато тренувань і навчання менш корисних речей. Замість цього вони вчилися життєво необхідного – як, наприклад, перев'язувати вогнепальні рани, дізнавалися, які правила діють для недоторканного запасу (так звана залізна порція), як поводитися на залізниці, що буде з дезертирами (смертна кара). Таке життя солдата, укладене в квадрат: битва, потреби, переміщення, примус.

Крестен Андресен стривожений, стурбований і переляканий. Думка про фронт не запалює в ньому жодної іскри радості. Він належить до тієї меншості народів, які раптово і незаслужено виявилися втягнутими у велику війну, що аж ніяк їх не цікавила. І ось вони мовчки запитують, чому вони опинилися віч-на-віч з чорною енергією війни, їм чужа націоналістична риторика, що провокує війну і вселяє невинуваті надії. У ці дні багато хто готові гинути і вбивати заради країни, з якою вони, в сутності, відчували лише умовний зв'язок: ельзасьці й поляки, русини і кашуби, словенці й фіни, південні тірольці й трансильванські сакси, прибалти й боснійці, чехи й ірландці^[28].

Андресен належить саме до такої меншості: данець за мовою, підданий німецького імператора, проживає на старовинних

данських землях на півдні Ютландії, які ось уже понад півстоліття знаходяться в межах німецької держави^[29].

У всіх країнах, де проживали значні за чисельністю національні меншини, люди свідомлювали, які проблеми у них можуть виникнути у воєнний час. Разом з тим ці проблеми вважалися компетенцією здебільшого поліції. Так уважали і в данськомовних областях Німеччини. Ледь на всіх стінах розвісили наказ про мобілізацію, як одразу ж були арештовані сотні данців, які потрапили під підозру. Одним з тих, кого схопили вночі й відвезли в закритому автомобілі, був батько Андресена^[30]. Такі настрої панували в перші тижні війни: радість на межі істерії, очікування навпіл зі страхом, переляк, що обернувся агресивністю. І звісно ж чутки, чутки, чутки.

Початок війни і для Андресена став сильним переживанням. Він щойно завершив свій рукопис «Книга про весну та юність». Це був розлогий прозаїчний опус про народне життя, природу і кохання (чи, радше, про юнацьке очікування кохання). І сам рукопис був оформлений у романтичному стилі – у блакитній обкладинці, прикрашений кольоровими віньєтками і рукописними заставками, – все виготовлено ним власноруч. Книга завершувалася словами: «Дзвін замовкає, за ним другий, третій; дзвони відлунали, їх голос дедалі слабкіший, і ось вони зовсім замовкли. Смерте, де твоя здобич? Пекло, де твоя перемога?» Тієї самої миті, коли він дописував останній рядок, до кімнати зайшов батько і повідомив йому про мобілізацію. Крестен поспіхом додав кілька слів у самому низу останньої білосніжної сторінки рукопису: «Господи, помилуй нас, хто знає, коли ми повернемося!»

Тепер Андресен уже сьомий тиждень ходить у німецькій формі. Коли його поселили в переповненій казармі Фленсбурґа, він дізнався, що їх спершу навчатимуть, а за чотири тижні пошлють до Франції. Тієї ж ночі він почув, як марширує озброєний батальйон, співаючи «Варту на Рейні». Потім тривали дні нескінченних тренувань під палючими променями сонця; погода стояла сліпуча. Андресену все вдавалося кращим, ніж він міг припускати. Звісно, в

його роті мало данців, але все ж він не почувався вигнанцем. І, зрозуміло, в рядах молодшого командного складу існувала дідівщина, але офіцери суворо припиняли подібні явища. Найважче Андресену було звикнути до того, що навіть у вільний час всі тільки те й робили, що говорили «про війну та про війну», – і він уже почав звикати до думки про те, що попереду на них чекає тільки війна, хоча глибоко в душі йому все ж хотілося б її уникнути. Стріляє він влучно. З першої ж спроби вибив дві десятки і одну сімку.

Тим часом багато частин уже вирушали в похід, з піснями, назустріч невідомій долі. Те, що Андресен досі перебуває в казармі, пояснювалося таким банальним явищем, як брак солдатського спорядження, а також тим, що першими посилали добровольців. Оскільки хотів ухилитися, він не належав до цієї категорії. Коли рота вишикувалася, завершивши навчання, солдатам було поставлено це питання безпосередньо. На фронт потрібно терміново послати новий контингент. Хто хоче бути добровольцем?

Усі підвели руки, крім трьох. Одним з цих трьох був Андресен. Потім його запитали, чому він ухиляється від відправлення на фронт, але незабаром залишили в спокої. Разом з іншим данцем він побував у гостях у друга, і вони «з великим благоговінням» з'їли курку, що прислала мати Андресена. Увечері він занотує в своєму щоденнику:

Люди такі засліплені, що спокійно дають утягнути себе у війну, не зронивши ані сльозинки, не відчуючи страху, та все ж ми знаємо, що на нас чекає справжнісіньке пекло. Однак у військовій формі серце б'ється не так, як воно хоче. Людина не схожа на себе, вона навряд чи залишається людиною, вона тепер – добре налагоджений автомат, що діє, не розмірковуючи. О Боже, тільки б людина знову змогла стати людиною!

Погідне, тепле бабине літо, якому раділи на початку війни, змінилося осінніми вітрами. Різкий, холодний норд-вест дув над

Фленсбургом. Шаруділо опале листя. Вітер і дощ зривали каштани з дерев.

Неділя, 4 жовтня 1914 року

Андрій Лобанов-Ростовський бере участь у боях при Опатові

Ледь зазорів туманний світанок, артилерія знову відкрила вогонь. Андрій Лобанов-Ростовський негайно прокинувся від цього розкотистого гуркоту; його зморила втома, він спав усього зо дві години. Похитуючись, він підвівся. З висоти, на якій вони розбили вночі табір, він побачив, як удалині клубочиться біла хмара від розривів снарядів, як ці клуби заволікують низькі пагорби на півдні й заході. Бачив, як клуби диму спалахують і повзуть далі, немов потік лави. Як миготливий вогонь наближається до міста, як він дістається його. Цивільне населення в паніці рухається вулицями. Нарешті, весь Опатов поглинений димом від розривів снарядів і палаючих будинків. І тільки церковна дзвіниця ще видніє з клубів диму.

Артилерійський вогонь дедалі ближчий і щільніший. Гуркіт хвилями накочує з обох сторін: гримлять вибухи снарядів, лунають ляски від пострілів з гвинтівок, чутко тріск кулеметів. Вони не все бачать і не беруть участь у бою, але за звуками розрізняють, що він кипить «за півкола від нас». Рота як і раніше займає свою висоту, відповідно до наказу: «Залишатися на місці в очікуванні подальших інструкцій». Об 11:00 надійшли нові розпорядження. Слід готуватися до відступу.

За півгодини Лобанов-Ростовський обертається. У жовтневому небі він бачить велетенський димний плюмаж. Полум'я пожирає Опатов. І не тільки його: всі села по обидва боки від міста також охоплені вогнем. Військовим дедалі важче продиратися крізь натовп переляканих чоловіків, жінок і дітей, які в паніці кидаються в різні боки, коли до них наближаються звуки бою. Десь на півдорозі рота зупиняється.

Що, власне, відбувається? Російська армія, яка відтісняла австрійців на південь від Кракова, припинила переслідування супротивника. Причинами тому стали осіння сльота, труднощі з постачанням (звісно ж саме цими причинами завжди пояснювали, чому раптом блискавичний і ефектний наступ призупинявся), а також неочікувана поява німецьких військ^[31].

Близько дванадцятої рота Лобанова-Ростовського була оточена «кільцем вогню». Ніхто не знав, що відбувалося насправді. Судячи з чутних звуків, бій тривав ще й позаду них, на дорозі до Сандомира. Вони як і раніше не брали участь у бою, але розриви снарядів лунали дедалі ближче. Повз них проїхала якась військова частина, коні тягли за собою кулемети. Після короткої наради з незнайомим штабним офіцером Лобанов-Ростовський отримав наказ узяти 20 бідок своєї роти, навантажених вибухівкою та іншою зброєю, і прямувати за кулеметним відділенням, прориваючись з оточення. На підкріплення він отримав 20 солдатів. Сама рота поки залишалася на місці.

Так Лобанов-Ростовський і вирушив у дорогу: верхи на коні, його люди – по одному в двадцяти одноколках, а ще (оце вже дивина) корова, яка призначалася їм на обід, але отримала коротке відрочення у зв'язку з непередбаченим розвитком подій. Лобанов-Ростовський був дуже стривожений, бо кулеметники спритно просувалися вперед, і він швидко відстав від них. Пізніше він розповідатиме: «Я не мав карти і не уявляв про те, де я знаходжуся». Біля мосту, де сходились три дороги, вони потрапили в страшенний затор з біженців, свійської худоби, коней, санітарних возів з пораненими. Міст був блокований возом з біженцями, два колеса його повисли над водою. Доки солдати намагалися зрушити воза, над їхніми головами засвистіла картеч^[32]:

Переполох поміж селян був невимовний. Жінки і діти кричали від жаху, чоловіки намагалися утримати коней, які білися в паніці, а одна жінка в істериці вчепилася в мого коня і кричала:

«Пане офіцер, на якій дорозі безпечніше?» Зі зрозумілих причин я не міг відповісти і лише невизначено махнув рукою. Якийсь селянин штовхав поперед себе трьох корів, які впиралися; нарешті йому вдалося вивести їх на об'їзну дорогу, але й там розривалися картечні гранати. Він повернув назад, його знову наздогнав вогонь, і він, геть збожеволівши, помчав назад до палаючого села.

Перейшовши зрештою через міст, Лобанов-Ростовський побачив, що дорога заповнена селянами, які бігли, їхніми возами, і рушив разом зі своєю маленькою групою солдат просто полями. Кулеметники вже зникли вдалині. А Лобанов-Ростовський знову намагався зрозуміти, де саме він знаходиться. Він хотів зорієнтуватися за шумом бою. Раз у раз навколо них розривалися гранати, чулася кулеметна черга. Він навмання скавав уперед.

Коли вони дісталися ще одного моста, просто над ними розірвалися кілька картечних гранат. Солдат на чолі колони взявся хльоскати свого коня, і візок помчав униз із крутого пагорба, що вів до мосту. Щоб запобігти паніці, Лобанов-Ростовський нагнав солдата і зробив те, чого ніколи раніше не робив, навіть не думав робити: він ударив переляканого солдата батоном. Порядок був відновлений, їм удалося переправитися через міст, і вони продовжили свій шлях уздовж крутого обриву.

Під кручею панував хаос. Кілька артилеристів намагалися врятувати три застряглі гармати. Поранені потоком, що наростав, рухалися вниз з урвища, в пошуках безпечного укриття. Лобанов-Ростовський запитував, що сталося, з яких частин ці поранені. Люди, які спливали кров'ю, були надто розгублені й спантеличені, щоб дати йому зрозумілу відповідь. Повз них галопом промчав офіцер, рятуючи полковий прапор, – він лежав у нього в сідлі; атавізм 1914 року: не тільки битися з прапором у руках, але й виконати святий обов'язок – не дозволити ворогові захопити свій прапор. Офіцера зустрічали схвальними вигуками: «Побережися!» Обабіч обриву

вибухали снаряди. У повітрі клубочився пил, пахло димом від пожеж і кордітом.

Проїхавши ще деяку відстань уздовж обриву, з компасом у руці, в супроводі не лише свого відділення, але ще й трьохсот-чотирьохсот поранених, Лобанов-Ростовський з подивом помітив, що вони опинилися в полоні. Безсумнівно, шлях уздовж урвища вів їх до великої дороги у напрямку до Сандомира. Біда полягала в тому, що артилерійська батарея німців перебувала зовсім поблизу. І тієї самої миті почала обстрілювати росіян, щойно вони видерлися нагору. Лобанов-Ростовський і решта відсахнулися назад. Удалині, праворуч від великої дороги, видніли інші німецькі батареї. Лобанов-Ростовський занепав духом, розгубився.

І тоді відбулося дещо примітне, хоча і не надзвичайне.

Німецькі гармати, найближчі до загону Лобанова-Ростовського, були обстріляні своїми ж, з іншого боку дороги, які вважали їх росіянами. Німецькі батареї вели одна з одною лютий артилерійський двобій. За цей час росіянам удалося сховатися. Звісно, німці незабаром з'ясували свою помилку, але ворог був уже далеко, на великій дорозі до Сандомира, на безпечній відстані від німецької артилерії. З усіх навколишніх доріг і стежок до них стікалися частини, які відступали. Тепер вони були часткою «єдиної, довгої, чорної стрічки з возів, навантажених пораненими, розбитих артилерійських батарей, солдатів з інших військ».

А ось ще один атавізм: кавалерійський полк, готовий до бою, скаче по дорозі – мальовнича картина епохи Наполеонівських воєн. Німці? Ні, російські гусари! Їхні спокійні усмішки різьом контрастують із плутаниною і страхом, що панують серед тих, хто відступають. Здається, що кавалерія належить до зовсім іншого корпусу, вона не має уявлення, що сталося і що зараз відбувається.

Коли Лобанов-Ростовський зі своєю маленькою колоною в сутінках під'їжджав до Сандомира, здавалося, що найгірше вже позаду. Стрілецька дивізія, що тільки-но прибула й відпочила, обкопувалася обабіч дороги. Виявивши, що міські вулиці занадто

вузькі й на них тісниться забагато люду, Лобанов-Ростовський залишив свої 20 одноколок на в'їзді в місто. Він помітив, що корова все ще перебуває з ними. Схоже, вона з честю витримала всі випробування. Небо було затягнуло хмарами.

У строкатому потоці військових частин він побачив знайомих. Той самий піхотний полк, з яким він зустрівся минулої ночі: солдати спали тоді просто неба на вулицях Опатова, – нерухоме спляче скопище голів, рук, ніг, тулубів біліло в місячному світлі. Ще вранці їх налічувалося чотири тисячі. Залишилися живими триста, і ще шестеро офіцерів. Полк майже знищений, але не переможений. Вони несуть прапори. І в їхніх лавах панує порядок.

До вечора почався дощ. І лишень тепер Лобанов-Ростовський згадав, що не їв увесь день. Голод притлумили тривога й неспокій. Близько одинадцятої з'явилися інші солдати роти, пошарпані, але вцілілі. А з ними, на щастя, – польова кухня. Тепер усіх погодують. Удалині вщухає гарматний гуркіт. Стає зовсім тихо. Те, що назвуть битвою при Опатово, завершилося.

Дощило. Настала північ.

Лобанов-Ростовський разом з іншими заліз під вози, щоб поспати. Спершу вдалося заснути, але потім струмені дощу просочилися і до них. Залишок ночі він зі своїми солдатами провів, сидячи біля дороги, мовчки, без сну, у якомусь тваринно-терплячому очікуванні, коли нарешті настане світанок.

Субота, 10 жовтня 1914 року^[33]

***Ельфріда Кур слухає історії про війну за чашкою кави в
Шнайдемюлі***

Осінні барви. Жовтневе небо. Холодне повітря. Учитель приніс з собою на урок зведення з фронту і зачитує їх: два дні тому захоплено Антверпен, а тепер капітулював останній форт, отже, тривала облога знята і німецький наступ по всьому узбережжю, на Фландрію, може тривати. Останні слова повідомлення Ельфріда вже не розчула, їх заглушили радісні крики дітей.

Це стало ритуалом в її школі – захоплені вигуки, коли надходили повідомлення про перемоги Німеччини. Ельфріда вважала, що багато хто кричав від захоплення, сподіваючись отримати вихідний день на честь перемоги. Або сподіваючись, що директор школи, суворий, високий пан в пенсне, з сивою, гострою борідкою, буде такий захоплений їхнім юнацьким патріотизмом, що відпустить їх хоча б з останніх уроків. (Коли в школі було оголошено про початок війни, директор так розхвилювався, що заплакав, йому було важко говорити. Саме він заборонив вживати в школі іноземні слова. Порушники сплачували штраф в п'ять пфенігів. Потрібно говорити «Mutter», а не «Мата», «Auf Wiedersehen», а не «Adieu», «Kladde», а не «Diarium», «fesselnd», а не «interessant» і так далі.) Сама Ельфріда також закричала від радості, почувши новину про захоплення форту Брендонк, але не тому, що сподівалася вихідного, а просто від усієї душі: «Я думаю, що це так чудесно – кричати на честь інших там, де завжди слід дотримувати тиші». У класі в них висіла карта, і всі перемоги німецької армії ретельно відзначали маленькими чорно-біло-червоними прапорцями на голках. Атмосфера в школі та в Німеччині в цілому агресивна. Модними були шовіністичні гасла, всі – від дітей до дорослих – налаштовані на перемогу.

Після школи дівчинка сидить за чашкою кави. Батьки Ельфріди розлучені. Вона не спілкується зі своїм батьком, її мати працює, у неї – невелика музична школа в Берліні. Тому Ельфріда з братом живуть у бабусі в Шнайдемюлі.

Усі розмови, як і зазвичай, про війну. Хтось бачив на вокзалі ще один потяг з російськими військовополоненими. Раніше вони викликали інтерес «своїми довгими рудими шинелями й драними штанами», але тепер на них ніхто й уваги не звертає. У міру того як німці продовжують наступати, газети наводять нові цифри захоплених у полон, – це нагадує біржовий курс війни, де сьогоднішня позначка – 27 тисяч полонених під Сувалками і 5800 – на захід від Івангорода. (Не кажучи вже про інші, більш практичні ознаки перемоги: газети писали того місяця, що було потрібно 1630 залізничних вагонів для транспортування полонених, захоплених після великої перемоги біля Танненберґа.) Що з ними робитимуть? Фройляйн Елла Гумпрехт, незаміжня вчителька середніх років, з твердими переконаннями, круглими щічками і ретельно звитими кучерями, знала відповідь: «Розстріляти їх усіх, та й по всьому». Інші вважали цю ідею жахливою^[34].

Дорослі розповідають одне одному історії про війну. Фройляйн Гумпрехт говорить про одного чоловіка, якого козаки замкнули в палаючому будинку, але йому вдалося втекти в жіночій сукні на велосипеді. Діти згадують історію, що їм прислала їхня мама з Берліна.

Один німецький єфрейтор-резервіст, що був у мирний час професором романських мов у Геттінґені, супроводжував групу французьких військовополонених з Мобежа до Німеччини. Удалині гуркотіли гармати. Раптом лейтенант, який був при виконанні обов'язків, помітив, що його підлеглий свариться з французом. Полонений обурено розмахував руками, а молодший капрал сердито виблискував очима з-за окулярів. Лейтенант поскакав у їхній бік, побоюючись, що почнеться бійка. Його втручання

зупинило сперечальників. Тоді розлючений єфрейтор пояснив, що полонений француз, у драних черевиках, перев'язаних мотузкою, був професором Сорбонни. І обидва пани засперечалися через свою незгоду щодо кон'юнктива в ранній провансальській поезії.

Усі розсміялися, фройляйн Гумпрехт реготала так, що навіть вдавилася шматочком шоколаду з горіхами. А бабуса запитала у Ельфріди та її брата: «Діти, хіба не стид і сором, що двоє професорів змушені стріляти один в одного? Солдатам потрібно залишити свої гвинтівки і заявити, що вони не хочуть більше воювати. І повертатися додому». Фройляйн Гумпрехт обурено вигукнула: «А що ж наш кайзер? А честь Німеччини? А слава німецьких солдатів?» Але бабуса відповіла: «Усім матерям слід було б піти до кайзера і сказати: „Хай буде мир!“».

Ельфріда була спантеличена. Вона знала, що бабуса з жалем відреагувала на звістку про мобілізацію. Це була третя війна в її житті: спершу з данцями 1864 року, потім – з французами 1870-го. І навіть якщо бабуса, як і решта, і цього разу не мала сумнівів у швидкій перемозі Німеччини, вона все ж не могла схвалювати військові дії. І все ж говорити про це ось так? Нічого подібного Ельфріда раніше не чула.

18

Вівторок, 13 жовтня 1914 року

Пал Келемен проводить ніч в ущелині біля Лужни

Уперед, назад і знову вперед. Спочатку, першого місяця війни, стрімкий прорив до Галичини, назустріч наступу росіян, криваві битви, що точилися там («битва за Лемберг» чи, можливо, «битва під Лембергом»), потім – відступ, безладна втеча від річки до річки, поки вони раптово не опинилися близ Карпат і угорського кордону – нечувано! Потім – пауза, тиша, нічого. А потім – наказ про новий наступ, про вихід з карпатських ущелин та спуск у долини на

північному сході, до обложеного Перемишля. Втрати були небаченими^[35].

Зима настала незвично рано. Вона почалася з рясних снігопадів, усі дороги разом стали непроїжджими. Австро-угорські війська не могли рушити ані вперед, ані назад. Дивізія Пала Келемена застрягла в одній із замерзлих ущелин. Навколо коней намело замети. Змерзлі солдати сиділи навпочіпки, біля багать, що ледь розгоралися, або просто топталися, розмахуючи руками, щоб зігрітися. Усі мовчали.

Пал Келемен занотовує в щоденнику:

В ущелині вціліло тільки одне – маленький шинок на кордоні^[36]. В одній кімнаті обладнали військово-польовий телеграф, в іншій – були розквартировані штабні офіцери кавалерійського корпусу. Я прибув туди об одинадцятій годині вечора і відправив у штаб-квартиру повідомлення про те, що зараз виступ неможливий. Після цього я ліг у кутку, на матраці, і вкрився ковдрою.

Вітер з виттям стрясав старий дах, під його поривами деренчали шибки. Зовні – непроглядна темрява. У всьому будинку світло лише від тріпотливого язичка полум'я однієї-єдиної стеаринової свічки. Телеграф працює без зупинки, передаючи накази перед завтрашнім наступом. У передпокої та на горищі покотом лежать люди, не в змозі рухатися далі, – знесилені, хворі, легко поранені; завтра їм доведеться повернути назад.

Я лежу в напівдрімоті, виснажений; кілька офіцерів навколо мене сплять на копицях соломи. Люди, які тремтять від холоду зовні, розпалили багаття, віддерши дошки від стін стайні, і полум'я, що горить у ночі, привертає до себе інших солдатів.

Входить унтер-офіцер, просить дозволу привести погрітися свого товариша; той майже непритомний і, без сумніву, помре на морозі. Його кладуть на оберемок соломи біля дверей. Він

зіщулюється, видно білки його очей, потилиця ледь стирчить з плечей. Плащ у декількох місцях продірявлений кулями, а край обгорів під час якоїсь ночівлі біля багаття. Руки залякли від морозу, виснажене, страдницьке обличчя вкриває розпатлана, неохайна борода.

Сон долає мене, сигнали телеграфу – «тіті-тата» – здаються віддаленим шумом.

Удосвіта мене будять: усі готуються до наступу. Сонний, розправляючи затерплі кінцівки, я оглядаю це вбоге житло. Крізь низькі віконця, укриті крижаними візерунками, просочується сіре ріденьке світло, і в цьому тьмяному освітленні став помітний кожен куточок. У кімнаті лежав тільки солдат, якого привели напередодні; він сховав обличчя, повернувшись спиною. Двері до внутрішньої кімнати розчинилися, і з'явився один з ад'ютантів, князь Шенау-Грацфельд, чисто поголений, в піжамі: затхле повітря відразу сповнився димом від його вузького, довгого турецького чубука.

Помітивши нерухомого солдата в кутку, князь ступив був до нього, але з жахом відсахнувся. Обурено він наказав прибрати подалі тіло цієї людини, яка, швидше за все, померла від холери. Потім з ображеною пикою князь пішов до своєї кімнати. Двоє рядових втягли до нього похідну гумову ванну, прикрашену дворянським гербом і наповнену гарячою водою.

Субота, 24 жовтня 1914 року

Лаура де Турчинович повертається до Сувалок

Тривала подорож стомила її. Останній відрізок шляху з Оліти Лаура примудрилася проїхати не в телячому вагоні, зате потяг виявився неопалюваним. За останню добу вони раз у раз зупинялися, незрозуміло з якої причини. Частину залізничного полотна ремонтували, і на цих ділянках вагони погойдувалися, «немов корабель у морі».

О шостій годині ранку вони нарешті прибули на вокзал у Сувалках.

Разом з однією знайомою, дружиною лікаря, вона пішки вирушила до будинку, у вогкій осінній темряві. Вони насилу продиралися зруйнованою дорогою. Поступово світало. Вона побачила російських солдатів, деякі були п'яними. Побачила розгромлені будинки. Повалені паркани.

Діти й челядь залишалися у Вітебську, де вони знайшли тимчасовий притулок. Чоловік Станіслав був призваний до російської армії та очолював тепер санітарну службу у щойно захопленому Лемберзі. Але перш ніж туди вирушити, він устиг навідатися у звільнені Сувалки, повернувся звідти з двома валізами одягу і звісткою про те, що їхній будинок уцілів. Однак він не хотів удаватися до подробиць і лише додав, що хай краще вона побачить усе на власні очі.

Що вона і хотіла тепер зробити. Звісно їй хотілося повернутися додому разом з дітьми, адже німців витіснили назад у Східну Пруссію.

Діставшись будинку лікаря, Лаура погодилася зайти і трохи відпочити. Вона боялася того, що їй належало побачити: проживши частину життя в Нью-Йорку, вона звісно ж не була готовою до подібних ситуацій. Випивши чашечку кави, вона о пів на восьму знову вирушила в дорогу.

Нарешті вона дісталася свого будинку.

Увійшовши всередину, Лаура ледь повірила своїм очам.

Усе навколо було зруйноване, розгромлене, розірване, розбите, розкидане, перевернуте, забруднене. Ящики висунуті, шафи спустошені. Перед нею постала безладна купа речей, що колись називалися її будинком. У кімнатах стояв огидний запах. Лаура кинулася до вікон, відчинила їх, одне за іншим, глибоко вдихаючи свіже повітря. Бібліотека була остаточно розграбована. Полиці спорожніли. Підлогу встеляли купи розірваних книг і паперу, всюди було розкидано документи й гравюри.

У їдальні досі валялися скалки супової миски, а ще товстий шар битого скла, брудного посуду, скатертин. Усе це було затоптане грубими солдатськими черевиками. Німецькі солдати й офіцери жили тут кілька тижнів тому, і таке враження, що вони, поївши, кидали тарілки і склянки просто на підлогу, а потім брали нові і, використавши, знову кидали.

Лаура ввійшла в одну з комор. Там стояли раніше акуратні ряди скляних банок, у яких зберігалися варення, джем, мед, консервовані овочі. Тепер же вміст зник, і банки були наповнені лайном.

Вона звеліла ключникові Якобу з його дружиною і дочкою почати прибирати у будинку. А сама вирішила скласти перелік зниклих речей і піти з ним до поліції.

20

Неділя, 25 жовтня 1914 року^[37]

Мішель Корде повертається потягом до Бордо

Часом він рухався серед людей, ніби ступав іншою планетою, і його оточували абсурдні, незбагненні явища. Чи справді це його світ? У сутності, ні. Мішелю Корде виповнилося 45 років. Він давно працює чиновником у міністерстві торгівлі та пошти, він також соціаліст, пацифіст і літератор. Пише літературно-критичні та політичні статті в газетах і журналах, видав багато романів – деякі з

них стали вельми популярними. (Колись він був військовим, тому в більшості своїх творів змалював своє минуле: «Intérieurs d'officiers», 1894, або «Сжurs de soldats», 1897, – тим часом як в інших йшлося про біди суспільства або серцеві страждання.)

Цей потайливий і стриманий чоловік з вусами був певною мірою типовим інтелектуалом межі століть, що вів подвійне життя: не в змозі прогледуватися пером, заробляв на життя службою в міністерстві. «Мішель Корде» попервах був його літературним псевдонімом^[38], хоча дистанція між двома способами життя була не настільки величезною: він змінив прізвище, але його «чиновницьке я» також звалося Корде. Усі знали, що він пише романи. І він – друг Анатолія Франса.

У перші дні вересня, коли здавалося, що німців не зупинити, уряд залишив Париж, а з ним поїхали і чиновники міністерств. Автомобілями вони виїжджали з міста, охопленого панікою: «Біженці штовхалися на вокзалі, немов залишали охоплений пожежею театр», – чиновники їхали в Бордо.

Міністерство, де служив Корде, знайшло притулок в установі для глухонімих, на вулиці Сен-Сернен. І тепер, через місяць після того, як німців зупинили біля Марни, усі почали говорити, що час уряду й міністерствам повертатися. Родину Корде евакуювали в Сент-Аман. І сьогодні ввечері він, відвідавши близьких, повертається в Бордо.

Війну Корде вважав ганьбою і смертю. Він досі не примирився з її початком. Він захворів і поїхав на морський курорт. Усі новини доходили до нього через газети або телефонні розмови. Так поступово формувалася картина того, що відбувається. Він намагався розрадитися читанням книг, але марно. «Кожна думка, кожен учинок, пов'язані з початком війни, перетворювалися на жорстокий, смертельний удар по моєму превеликому переконанню, що я беріг в глибині душі: я свято вірив у ідею стійкого прогресу, успішного руху вперед. Я навіть не думав, що подібне може трапитися. Тепер моя віра зруйнована. Початок війни став для мене пробудженням від сну, у якому я перебував з тих самих пір, як почав

міркувати». Діти на березі гралися у війну: дівчатка удавали медсестер, хлопчики – поранених. Зі свого вікна Корде бачив артилеристів: вони співали, вирушаючи в дорогу, – і він розридався.

З тріумфу і сум'яття спекотних серпневих днів воістину народжувався інший, чужий світ.

Зовнішні зміни: жінки припинили користуватися косметикою з «патріотичних міркувань»; всі переодяглися в уніформу – військова форма увійшла в моду; люди шикувалися в черги до церкви на месу і на сповідь; потоки біженців, навантажених вузлами з пожитками; міські вулиці без освітлення, що лежать у пільмі; всі ці шлагбауми, фанатичні, войовничі ополченці; всі ці потяги з військами, що везуть цілих і неушкоджених на фронт і поранених калік – назад з фронту.

Внутрішні зміни: постійне вживання патріотичних формулювань, пишномовних і обов'язкових; нова безкомпромісність – «дружелюбність, гуманність – усе це зайве»; істеричні інтонації – як у пропаганді, так і в приватних розмовах (одна жінка сказала йому, що не можна оплакувати тих, хто їде на фронт, що жалість викликають саме чоловіки, нездатні битися); химерна суміш шляхетності та егоїзму; раптова втрата здатності сприймати нюанси: «Ніхто не наважується засуджувати війну. Війна стала божеством». Корде виконував свій обов'язок чиновника.

Його потяг облягали жінки, які пропонували всім, одягненим у військову форму, фрукти, молоко, каву, бутерброди, шоколад, цигарки. У місті Корде бачив хлопчиків у поліцейських касках, які несли ноші. На вокзалі ніде курці клюнути – всі зали очікування перетворені на тимчасові госпіталі для поранених або склади військового спорядження. Дорогою назад, десь між Сен-П'єром і Туром, він підслухав розмову двох родин: «Вони говорили про своїх загиблих родичів з жахливою покірністю, немов ті стали жертвами стихійного лиха».

В Ангулемі на потяг завантажили чоловіка на ношах, і він опинився в сусідньому з Корде купе. Його поранило в спину осколком гранати. Тепер він лежав паралізований. Його

супроводжувала сестра милосердя, і ще білява дама, яку Корде вважав за його дружину або коханку. Він чув, як та говорила медсестрі: «Він відмовляється вірити, що я як і раніше його кохаю». Коли сестра, обробивши його рану, вийшла помити руки, блондинка і паралізований почали пристрасно цілуватися. Повернувшись, медсестра удала, що нічого не помічає, і вдивлялася в темряву за вікном.

Разом з Корде в купе сидить миршавий унтер-офіцер, який щойно повернувся з фронту. Вони мирно розмовляють одне з одним. О четвертій годині ранку потяг зупиняється на станції, і унтер-офіцер виходить. На пероні до нього на шию кидається дівчина. Корде міркує: «Лишень уявити, що таке кохання, любов усіх цих матерів, сестер, дружин і наречених виявилися безсилою перед усією цією ненавистю».

На станціях, що пролітали повз, можна було помітити кіоски з різнокольоровими картинками в газетах, проте всі ці видання датувалися першими числами серпня. З того часу вони більше не виходили. Немовби почалося інше літочислення.

Того самого дня, 25 жовтня, Лаура де Турчинович разом зі своїм знайомим шукає покинутих або осиротілих дітей в Августовському лісі. (Багатьох вони вже знайшли, поміж яких чотирирічна дитина, яка несла шестимісячне немовля: бідолахи, вкрай голодні, почали їсти землю.) Вона зустріла людину, яка розповіла їй, що її літня вілла розграбована німцями, і яка знайшла Даша, білого песика її дітей. Вона пише:

Усі будинки згоріли вщент: жахливий злочин. Ми постійно бачили мерців. Я дивувалася, як ми врятувалися, коли загинуло стільки люду. У сутінках у лісі ми чули дитячий плач, але не могли зрозуміти, звідки він долинає. Доки ми шукали, просто на нас через підлісок помчав поранений кінь. Він підбіг так близько, що я могла торкнутися його. З переляку я вчепилася за дерево.

У цей же час, наприкінці жовтня, Володимир Літтауер чує розмови про обмін телеграмами між своїм керівництвом і командувачем армії. Усі дощенту виснажені після всіх цих маршів, контрмаршів, наступів і відступів. Коні зовсім знесилили. Командир дивізії поставив командувачеві коротке запитання: «Коли ми зможемо перепочити?» Відповідь командувача була також короткою: «Коли завершиться війна».

Середа, 4 листопада 1914 року
Пала Келемена поранено на північ від Турки

Чудова ніч, місячна, холодна, зорі сяють на небі. Його кінь знехотя залишає теплу стайню й опиняється на крижаному вітрі. Армія знову відступає: уперед, назад, вперед і знову назад. Вони отримали наказ стежити за тим, щоб з'єднання, що відступають, не відставали. Створюється нова лінія оборони. До другої години ночі вона повинна бути готова. Свіжа піхота поспішає до ущелини як підкріплення. Наказ, отриманий Келеменом і його гусарами, практично нездійснений, бо в темряві важко орієнтуватися. На дорозі вже коїться щось неймовірне. І вони повільно їдуть верхи, пробиваючись крізь зустрічній потік виснажених людей, коней, возів, гармат, возів із боєприпасами, в'ючних ослів.

У місячному світлі він розрізняє щось чорне на білому снігу, схоже на довгі смуги, – це щойно вириті окопи. Потім до нього долинають звуки пострілів спереду – росіяни починають тіснити їх. Він відзначає подумки, що потік тих, хто відступають, починає рідшати, хоча як і раніше зустрічаються окремі купки втікачів. Келемен і його люди вказують їм дорогу. Вона вкрита льодом, слизька мов скло. Їм доводиться спішитися і вести коней за собою. Келемен занотовує у своєму щоденнику:

Тим часом російська артилерія відкрила вогонь по всій лінії фронту. Я скочив у сідло і поскакав назустріч гуркоту гармат. Місяць був на збитку, стояла крижана холоднеча, небо затягло хмарами. А під хмарами плив важкий дим від розривів гранат і картечі.

Кілька кинутих возів стояли на дорозі: ані людей, ані коней. Ми вже було минули їх, але тут я відчув сильний удар у ліве коліно і побачив, що кінь злякався. Я подумав, що вдарився об

щось у темряві. Торкнувшись коліна, я інстинктивно підніс руку до обличчя. Вона була гарячою і вологою, і я відчув різкий, пульсуючий біль.

Поруч зі мною скакав Могор. Я сказав йому, що, здається, поранений. Підїхавши ближче, він з'ясував, що мого коня також поранило. Але обидва ми продовжували свій шлях. Усе одно тут ніде було зупинитися. Поблизу не було видно жодного перев'язувального пункту. А дістатися санчастини піхоти на самій лінії фронту, під ураганим вогнем, було значно небезпечніше, ніж скакати назад.

В усілякі простенькі й добродушні способи Могор мужньо намагався відвернути мою увагу від рани. Він утішав мене, запевняючи, що ми обов'язково зустрінемо когось із наступаючих і поміж них виявиться лікар.

Світало. Яскраве сонячне світло лилося зі сходу. Небо сяяло, засніжені гори чітко виступали на тлі темного хвойного лісу. Мені здавалося, що моя нога росте, стає дедалі довшою. Обличчя палало, рука, що тримає поводи, затерпла. Кінь – це граційне і розумне створіння – усе ще впевнено скакав уперед, поміж заметів.

Нарешті ми дісталися південного схилу ущелини. Тут, з підвітряного боку, дорога була не такою слизькою, і коли сонце у всій своїй красі затопило світлом долину, ми помітили на віддалі село.

На базарній площі ми зустріли Вас. Він почав занепокоєно цікавитися, чому ми так затрималися, і не на жарт злякався, коли Могор розповів про події. Уночі місцева школа була спішно переобладнана під перев'язувальний пункт, куди я і попрямував, у супроводі Васа і Могора.

Перед очима все пливло. Я навіть не зміг спішитися: ліва нога заніміла. Двоє санітарів допомогли мені зійти, а Могор повів коня. Вони обережно спустили мене на землю. Ледве її торкнулася моя ліва нога, як почулося хлюпання крові в чоботі.

Стояти я не міг. З легковажністю юності Вас дістав кишенькове люстерко, і в ньому відбилося моє різко постаріле, пожовкле обличчя, незнайоме мені самому.

22

П'ятниця, 13 листопада 1914 року

Вільям Генрі Докінз, який перебуває на борту австралійського транспортного судна «Орвієто», пише листа матері

Дме теплий морський вітер. Життя на борту транспортного судна чудове. Напевно, Вільям Генрі Докінз ніколи не жив з такими зручностями, як зараз. Нехай він звичайний новоспечений лейтенант, але все одно – офіцер, і йому належить власна каюта першого класу на цьому найкращому і найсучаснішому кораблі східних ліній (таким корабель вважається вже близько місяця). Тут є душ, гаряча ванна, а поруч – чудова їдальня, де тричі на день подають вишукані страви: «Їжа тут смачніша, ніж у кращих готелях Мельбурна». Для пасажирів у військовій формі на борту корабля грає оркестр.

Єдине, що порушує ідилію, – це запах від коней, що піднімається з трюму. І ще спека: вона все посилювалася в міру того, як НМАТ^[39] «Орвієто» та інші судна великого конвою під палючим сонцем ішли курсом на північ через Індійський океан.

Багато солдатів спали на палубі, сподіваючись знайти там нічну прохолоду. Тим часом Докінзу виповнилося 22 роки. На фотографії перед посадкою на судно в Австралії відображений юнак з м'якою усмішкою, довгастим обличчям, вузьким носом і відкритим, допитливим поглядом. Він щойно почав відрощувати вуса, краватка з'їхала набакир.

Хоча він та інші офіцери жили за класом «люкс», вони не байдикували. Прокидалися вони зазвичай за чверть шоста ранку, і їхні дні минали у фізичних тренуваннях, навчанні солдатів, спортивних змаганнях. Вони опановували основи боксу і

французької мови. (Його і ще 20 тисяч австралійців і 8000 новозеландців, які перебували на кораблях цього конвою, передбачалося відправити на Західний фронт.) Le prochain train pour Paris part a quelle heure?^[40]

Спершу війна була десь далеко^[41]. Кораблі спочатку йшли з повним освітленням, як у мирний час, і красень «Орвіето» ночами виблискував тисячами різнокольорових вогнів. Але тепер потрібне світломаскування. Забороняли навіть курити на палубі після заходу сонця. Боялися німецьких рейдерів – знали, що вони є в Індійському океані, що можуть раптово напасти і що вже близько двадцяти торгових суден союзників потоплено. Відправлення морського конвою з Австралії до того ж затрималося, оскільки стало відомо, що поблизу перебуває німецька ескадра^[42].

Вони тримали курс на північний захід, оточені ескортом союзних кораблів. По правому борту Докінз бачив японський крейсер «Ібукі». З його широких труб валив чомусь більш густий дим, ніж із труб британських і австралійських кораблів. Це видовище вражало – 38 кораблів на варті! Сьогодні Докінз сидить у своїй каюті та пише листа до матері:

Приємно усвідомлювати міць Британії на морі. Велетенський конвой іде без зупинок, своїм курсом і в своєму темпі. Іноді нам зустрічаються окремі судна, на кшталт «Остерлі», що перевозять пошту до Австралії та назад. Або крейсери з нашим прапором на щоглі. Усе це підтверджує наше панування на морі. Сьогодні ми дізналися про захоплення Циндао, і почався обмін привітаннями між нами та японським кораблем.

Узагалі-то Вільям Генрі Докінз хотів стати вчителем. У його батьків бракувало грошей. Не існувало і родинної традиції навчатися (мати кравчиня, батько робітник), але вони бачили, що хлопчик розумний. Завдяки отриманій стипендії він зміг продовжити навчання в пансіоні в Мельбурні. У шістнадцятирічному віці Докінз уже хотів

обійняти посаду помічника вчителя^[43] у школі, що розташовувалася всього за сорок кілометрів від його будинку. Можливо, він досяг би успіху на цьому терені (і відчував до цього покликання), якби одного разу не прочитав у газеті, що в Дантруні відкривається військовий коледж. Він подав туди заяву, склав іспити і, на свій подив, був зарахований.

Військовий коледж був ще не добудований, коли там навчався перший випуск майбутніх офіцерів. Зовнішній вигляд закладу також викликав розчарування: місце було нудне, холодне, пустельне, а курсанти мешкали в спартанських однопверхових казармах з легкого бетону. Але навчали там добре, а честолюбний Докінз отримав високі оцінки як з теоретичних, так і з практичних дисциплін. Молодий чоловік був невисокого зросту, близько 167 см, тендітної статури, тому зрозуміло, що саме ця обставина, а також його розумові здібності спонукали його до заняття тією справою, де потрібні мізки, а не груба сила. Більшість випускників 1914 року – 37 осіб – пішли на службу в піхоту або кавалерію, а він разом з іншим відмінником навчання потрапив до інженерних військ. Саме цей рід військ найкраще відповідав його характеру. Звісно Докінз був радий опинитися в Австралійському експедиційному корпусі та з рештою радів з приводу британських перемог, але все-таки він не був п'яний війною. І в його листах лунає голос честолюбного, спокійного, акуратного молодого чоловіка, учителя народної школи, який вдягнув форму. Він відвідує церкву. У сім'ї він найстарший зпоміж шістьох дітей: двох молодших, дев'ятирічних близнючок Зельму і Віду, він дуже любить і приділяє їм багато уваги.

Чутки про війну поширювалися давно, і для Докінза початок військових дій не став несподіванкою. Мало хто сприймав чутки всерйоз: якщо щось і трапиться, то це буде в буквальному значенні на іншому кінці земної кулі, в далеких країнах, про які ми ледь знаємо, навіть назви їхні в нас майже ніхто вимовити не можливо. Але було отримано звістку про початок війни. Стало зрозуміло, що Австралія незбагненним чином долучається до цієї війни. Докінз та

інші курсанти були вкрай спантеличені. Що з ними буде? Їм залишалося чотири місяці до кінця навчання. Потім їм повідомили, що вони складуть іспити достроково і в складі експедиційного корпусу вирушать на війну. Курсанти радісно укладали свої речі, роздаровуючи або продаючи зайве. На їхню честь був влаштований святковий випускний обід. І тепер вони прямують на війну.

Європа ще дуже далеко, але Докінз уже помітив ознаки війни. У будь-якому разі деякі з них. Чотири дні тому вони пливли повз Кокосові острови, і конвой обрав східний маршрут замість звичайного західного. Причиною тому став страх перед найвідомішим і найпідступнішим рейдерським німецьким судном, легким крейсером «Емден»^[44]. Запобіжні заходи виявилися досить своєчасними, адже німці дійсно чатували на них. Конвой отримав телеграму. Найбільший корабель ескорту був висланий назустріч німцям. О 10:25 на корабель Докінза надійшло повідомлення: «Атакуємо ворога!» Хтось на борту «Орвієто» навіть чув далеку канонаду. «Емден», що поступався супротивникові в силі, був підірваний і сів на мілину.

Поширилася чутка, що поранених і полонених після цього 25-хвилинного морського бою візьмуть на борт корабля Докінза. Він з цікавістю чекає на цю подію. Конвой наближається до Цейлону. Звідти Докінз збирається відіслати листа матері. І він пише заключні рядки:

Сподіваюся, що ти добре почувашся. У мене все чудово, здоров'я відмінне. Дуже сподіваюся, що тітка Мері незабаром видужає. Переказуй від мене вітання всім, хто запитує про мене. На цьому я завершую листа, сподіваюся отримати від тебе відповідь, коли ми будемо в Коломбо. Цілую й обіймаю всіх вас, починаючи з Віллі... і закінчуючи дівчатками.

Середа, 19 листопада 1914 року
Крестен Андресен перевіряє спорядження перед
відправленням на Французький фронт

Один за одним друзі Андресена вирушали на фронт. Сам же він не виявляв бажання йти добровольцем, а тому ще деякий час залишався в казармах, очікуючи на неминуче. Але він не міг не згадувати про своїх друзів: ось і останній з них також поїхав, – його тетка Тьогє Андресен. На відміну від Крестена, Тьогє подався добровольцем. Причина? Він хотів «отримати бойове хрещення і стати справжнім чоловіком». Крестен Андресен, загалом, розумів хід думок Тьогє і йому подібних. Він зазначав у своєму щоденнику:

Вирушити на війну – не заради наживи або золота, не заради порятунку батьківщини і честі, навіть не для того, щоб перемогти ворога, щоб проявити себе, свою силу і волю, набутти досвіду і навчитися відповідати за свої вчинки. Ось чому я хочу вирушити на війну.

Андресен знав, що більше зволікати не можна. Але він був усе ж радий тому, що виграв трішки часу і дав собі відстрочку.

Учора їм зробили щеплення проти тифу і холери. Сьогодні – укол проти дифтериту. Він перевіряє своє спорядження.

Сіра форма з червоною облямівкою і бронзовими ґудзиками.
Темна армійська шинель.
Пікельхаубе з зеленим чохлам, R 86.
Сірий формений кашкет.
Власні чоботи, куплені у Вейлі.
Жовті високі черевики із шнурівкою армійського зразка.
Опойковий наплічник.
Жовтий бельгійський шкіряний пояс.

Такий само патронташ.

Такі само шкіряні ремені.

Намет і кілочки^[45].

Алюмінієвий солдатський казанок.

Така само кружка.

Така само похідна фляга.

Лопатка.

Сірі рукавички.

Сухарна сумка.

Дві банки кави.

Одна банка з рушничним мастилом.

Недоторканий запас, зокрема дві упаковки галет і банка м'ясних консервів, а також мішечок з горохом.

Два пакети першої допомоги.

Гвинтівка зразка 97.

Інструмент для протирання зброї.

Дві вовняні фуфайки.

Дві сорочки.

Дві пари кальсонів, одні – блакитного кольору.

Товстий синьо-чорний светр.

Сіре кашне.

Муфта.

Два шкіряних пояси.

Пара теплих наколінників.

Пара рукавиць.

Особистий розпізнавальний знак. ANDRESEN, KRESTEN. K. E. R. R.86.

Чотири пари шкарпеток, одна з них – тонкі, ажурні (подарунок коханої).

Балаклава.

Біла нарукавна пов'язка для нічного бою.

Мішечок солі з шовковою стрічкою.

Півкіло шинки.

Півкіло масла.

Банка фруктового масла^[46].

Євангеліє.

«Втеча оленя» ^[47].

Поштові картки для польової пошти, 30 штук.

Газетний папір.

«Was für die Feldgrauen, Annisolie» ^[48].

Пластир.

Швацьке приладдя.

Карта.

Три блокноти.

Данський прапор (наразі відсутній) ^[49].

Багнет.

150 бойових патронів.

Півкіло копченої свинячої грудинки.

Один батон копченої ковбаси.

Буханець солдатського хліба.

Усе спорядження важило близько тридцяти кілограмів, і цього (як зазначає Андресен у щоденнику) «було достатньо». Газети повідомляли про частини, що склалися з молодих студентів, які йшли у наступ під Лангемарком, зі співом «Deutschland, Deutschland über alles». Незабаром настане зима.

24

Субота, 28 листопада 1914 року

Мішель Корде обідає разом з двома міністрами в Бордо

За столом сиділи шестеро, базикаючи про те про се. І все ж постійно поверталися до теми війни – таку силу тяжіння мала ця подія. Подейкували, що для жінки, яка втратила чоловіка, є визначення – «вдова», але немає назви для жінки, яка втратила дитину. Або погоджувалися, що німецькі цепеліни цілком можуть

долетіти до Парижа і розбомбити його. Або розповідали, що в Лондоні почали надягати на вуличні ліхтарі спеціальні абажури, винайдені знаменитою танцівницею Лої Фуллер. Або обговорювали: листи щастя з молитвами. Такі листи розсилалися різним людям з проханням переписати молитви і послати їх потім ще дев'ятьом адресатам, інакше «тебе і твоїх близьких спіткає нещастя».

«Ні, війни було не уникнути!» – стверджували двоє, які сиділи за столом. Вони були членами кабінету міністрів.

Один з них – Арістід Бріан, міністр юстиції, досвідчений політик, прагматик (дехто сказав би – опортуніст) лівацького штибу, налаштований антиклерикально. Красномовний Бріан ставав дедалі важливішою політичною фігурою, і багато інших міністрів заздрили йому, оскільки він побував на фронті. У цьому місяці він почав обстоювати нову ідею: якщо війна на заході загрузла, чому б не послати франко-британську армію в яке-небудь інше місце, припустимо, на Балкани? Інший – Марсель Семба, міністр громадських робіт, адвокат, журналіст, один з лідерів французької соціалістичної партії. Обидва міністри належали до коаліційного уряду, сформованого після початку війни. Мало хто здивувався, що Бріан став членом уряду: він відомий кар'єрист, звиклий до влади, її умов і можливостей. І навпаки, кандидатура Семба здивувала багатьох, особливо радикалів. У їхньому стані на роботу в уряді дивилися як на зраду, так само як і засуджували німецьких соціал-демократів, які схвалили військові кредити^[50].

За розмовою стало зрозуміло, що навіть міністри не знають, скільки ж солдатів у них в армії. Частково тому, що військові чини, які досить часто висловлювали своє презирство до цивільної влади, відомої своєю скритливістю, а почасти через те, що після літньої мобілізації та осінніх катастрофічних втрат, особливо в битві біля Марни, списки особового складу не були виправлені. (Кількість убитих була засекреченою і не розголошувалася навіть після завершення війни.) Жоден цивільний міністр не посмів би вимагати відповіді у генералів – усі вони все ще мали статус непогрішних

божків, причому у всіх країнах, що воювали. Проте вдалося грубо обчислити на основі загальної кількості пайків, що видавали солдатам щодня. Відомо також, скільки пляшок шампанського уряд передасть у війська різдвяного святвечора.

Обід засмутив Корде – як же вжився його давній кумир Семба в нову роль міністра, як же він любить свою посаду! Корде занотовує у щоденнику:

Завдяки винятковими обставинами він отримав можливість насолоджуватися владою, яку перш відкидав, але сумно дивитися тепер на цих людей, на те, як вони роз'їжджають у своїх автомобілях, розсідаються в свої спецпотяги, як вони відверто, із задоволенням насолоджуються своєю владою.

П'ятниця, 11 грудня 1914 року
Крестен Андресен стає свідком пограбування Кюї

Коли вони залишали Фленсбург, пішов мокрий сніг, уклавши місто щільною ковдрою. Відбувся звичний ритуал. Жінки з Червоного Хреста обсипали його та інших солдатів шоколадом, печивом, горіхами, сигарами, а в гвинтівки встромляли квіти. Він узяв подарунки, але рішуче відмовився від квітів: «Рано мене ховати». Потягом їхали 96 годин. Він мало спав у дорозі. Частково через хвилювання, частково з цікавості. Здебільшого сидів у купе біля вікна (на щастя, їм не довелося їхати в товарняку, як багатьом іншим) і жадібно дивився на все, що пропливало повз: поля битв навколо Льежа, де всі до єдиного будинки або почорніли від кіптяви, або стояли зруйновані після важких серпневих боїв (це були перші бої на заході); суворий ландшафт долини Маасу; тунелі; зимові, але зелені рівнини північно-західної Бельгії; горизонт, зубчастий від гарматного вогню і спалахів вибухів; міста і села, не зворушені війною, занурені в глибокий спокій; і міста і села, відмічені битвами, населені привидами війни. Нарешті вони висадилися в Нуайоне, у північно-західній Франції, і при світлі місяця рушили на південь. Повз них дорогою гуркотіли гармати, вози, автомобілі. Гул від далеких вибухів дедалі постлювався.

Полк тепер зайняв позицію вздовж залізничного насипу, поблизу маленького містечка Лассіньї в Пікардії. З полегшенням Андресен побачив, що тут досить спокійно, незважаючи на прикрий, але взагалі-то безрезультатний артобстріл^[51]. Служба здалася йому не надто обтяжливою: чотири дні – в глинистих окопах, чотири дні – відпочинок. Вартували, вичікували, іноді траплялася безсонна ніч у секреті. Французи залягли приблизно за триста метрів від них. Сторони, які воювали, розділяли звичайна дротова огорожа^[52] та поле. Урожай 1914 року – пониклі снопи жита – догниває на цьому

полі. Більше нічого. Натомість значно більше можна було почути: посвист куль (чи-чу), кулеметний тріск (дадера-дадера), розриви гранат (пум-цу-у-і-у-у-пум)^[53]. Їжа була чудовою. Їх годували гарячими стравами двічі на день.

Дещо виявилося не таким поганим, як він побоювався. Інше – навіть гірше, ніж очікувалося. Наближалось Різдво, і Андресен затужив за домом. Йому бракувало листів від близьких. Містечко, де вони були розквартировані, знаходилося на лінії фронту, його постійно обстрілювали, і тому воно зовсім знелюдніло. Сьогодні вони отримали звістку, що останні французи залишили свої будинки. Щойно містечко спорожніло, як німці його розграбували.

У порожніх, залишених будівлях можна брати все, що хочеш. Тому і у військових частинах за лінією фронту, і в окопних прихистках було повнісінько здобичі з будинків французів, починаючи від дров'яних печей і м'яких ліжок до хатнього начиння і розкішних гарнітурів м'яких меблів^[54]. (Стіни бліндажів були частенько обвішані іронічними девізами. Ось один, популярний: «Ми, німці, не боїмося нічого, крім Бога та нашої артилерії».) І коли стало зрозуміло, що будинки остаточно спорожніли, був виданий звичний наказ: спершу офіцери беруть, що забажають, а потім – рядові.

Андресен попрямував у містечко з десятком інших, на чолі з фельдфебелем. Лассіньї справив на нього гнітюче враження. Там, де раніше розташовувалися високі білі будинки з жалюзі на вікнах, залишилися тепер лише потворні, почорнілі від дощу руїни, купи каміння та дерев'яних уламків. Вулиці були засипані картечкою й осколками снарядів. Містечко практично зрівняли із землею. Від церкви залишився порожній каркас. Усередині на похилених балках ще тримався старий дзвін, але незабаром і він упаде, ударившись об землю з останнім, надтріснутим дзвоном. На церковному фасаді висіло велике розп'яття, його пошкодило розривом гранати. Андресен приголомшений:

Як жорстока і безцеремонна війна! Знехтувані найбільші цінності: християнство, мораль, домашнє вогнище. У наш час так багато говорять про Культуру. Боїшся зневіритися в цій самій культурі та інших цінностях, коли до них ставляться настільки нешанобливо.

Вони наближаються до будинків, нещодавно залишених мешканцями. Фельдфебель, раніше – вчитель, входить першим. Він жадібно нишпорить у шафах, по всіх кутках. Але ж узяти нічого. Усе вже розграбували. Хаос панує невимовний. Андресен тримається трохи віддалік, засунувши руки в кишені, на душі в нього тяжко. Він мовчить.

У дверях залишеної крамнички вони стикаються з добре одягнутою жінкою, щоправда, вона без капелюха, але в жакеті з хутряним коміром. Вона запитує солдатів, де їй знайти свого чоловіка. Андресен відповідає, що не знає. Він зустрічається з нею поглядом, і йому важко вгадати, що переважає в її потемнілих очах – відчай чи презирство. Від сорому він не знає, куди подітися, і більш за все жадає «втекти далеко-далеко», сховатися десь від цього погляду.

26

Вівторок, 15 грудня 1914 року

***Ельфріда Кур допомагає нагодувати солдатів на вокзалі
Шнайдемюля***

Морозяне небо, білий сніг, крижаний холод. Молодші діти так мерзнуть, що вже не хочуть гратися в солдатів. Ельфріда як старша вмовляє їх продовжити гру. Потрібно загартовуватися: «Солдати на фронті мерзнуть більше за нас». Але маленький Фріц Вегнер справді застуджений. Вона раз по раз витирає йому носа, і ця обставина, на її думку, суперечить його статусу офіцера в грі.

Потім вона прямує на вокзал. Її бабуся працює там добровольцем Червоного Хреста. Ельфріда зазвичай допомагає годувати солдатів. Потяги все йдуть і йдуть, вдень і вночі: здорові солдати, співаючи пісні, їдуть на Східний фронт, назустріч боям, а назад повертаються притихлими, зраненими. Цього дня має прийти багато санітарних потягів, тому буде багато клопоту.

Ельфріда, незважаючи на заборону, допомагає нагодувати і триста цивільних осіб, робітників, які приїхали зі Східної Пруссії, де рили окопи і будували укріплення. Вона дивиться, як їдять ці голодні люди, мовчки, побоюючись, що їх схоплять: перед ними – суп, хліб, кава. Вони миттєво проковтують 700 бутербродів і поспішають до потяга, що очікує на них. Вона похапцем допомагає приготувати нову порцію бутербродів. Ковбаса закінчилася, вони ріжуть сало, у гороховий суп додають води, але коли прибуває потяг з пораненими, вони не чують жодної скарги.

Надвечір Ельфріду послали купити ще ковбаси. Їй довелося обійти двох м'ясників, перш ніж вона отримала те, що потрібно. На зворотному шляху вона зустріла свою подругу, Гретель:

Вона була так закутана від морозу, що виднілися лише ніс і блакитні очі. Я повісила в'язку часникових ковбасок їй на шию і сказала: «Допоможи мені нести, тоді до тебе не пристане лід».

Обидві дівчинки допомагали дорослим на вокзалі, тягаючи важкі кавники. Ближче до десятої вечора вони отримали винагороду за свою працю: бутерброд з ковбасою і миску горохового супу. А потім повернулися додому, втомлені, але задоволені. Засніжило. «Красиво, коли сніжинки кружляють у світлі газових ліхтарів».

Вівторок, 22 грудня 1914 року
Мішель Корде стає свідком відкриття сесії палати
депутатів у Парижі

Уряд і міністерства повернулися до Парижа, і палата депутатів відновила роботу. Як високопоставлений чиновник міністерства, Корде міг бути присутнім на сесії, зайнявши місце на балконі. Нелегко було організувати всю цю церемонію. Наприклад, жваві дискусії, навіть на урядовому рівні, точилися навколо одягу: чи можна дозволити депутатам виступати у військовій формі – всі хотіли нею похизуватися, – або ж вони повинні одягти цивільний костюм? Зрештою вирішили зобов'язати всіх прийти в сурдутах^[55].

Корде жахався промов і реакцій на них слухачів: «Як зачаровані ці люди словами!» Що більш рішуче такий оратор закликає стояти «до самого кінця», то більш він бундючний у своїх жестах і тоні.

У коридорі Корде зустрів людину, яку знав з минулого цивільного життя як директора «Опера Комік». Тепер він служив денщиком в одного генерала. Цей чоловік розповів йому, що публіка просто ломиться в театр і щовечора на спектакль не можливо потрапити до півтори тисячі глядачів. У ложах сидять здебільшого жінки в жалобі: «Вони приходять поплакати. Тільки музика здатна пом'якшити їхні страждання».

Він розповів також Корде історію, що почув того місяця, коли був штабним офіцером. Одна жінка ніяк не могла залишити свого чоловіка, капітана, і пішла за ним на фронт. У Комп'єні вони повинні були розлучитися, адже він вирушав на передову. Але дружина вперто наполягала на своєму. Цивільним особам заборонялося відвідувати місця бойових дій, тим паче жінкам, у яких воювали чоловіки. Уважалося, що присутність дружин заважає. (Виняток становили повії, їх забезпечували спеціальними перепустками, щоб вони могли займатися своїм ремеслом; вочевидь, цим користувалися

і деякі відчайдушні жінки, щоб бачитися з чоловіками.) Командування вирішило, що в цьому випадку немає іншого виходу, крім як перервати перебування капітана на фронті і відіслати його назад. Що вчинив чоловік, дізнавшись, що йому загрожує? Убив свою дружину.

28

Субота, 26 грудня 1914 року

Вільям Генрі Докінз сидить біля пірамід і пише листа матері

Від очікування до відрази, розчарування і знову до очікування. Такі почуття охоплювали австралійські війська великого конвою на шляху до Європи. Або, принаймні, на шляху до того, що вони вважали Європою. П'ятого тижня, проведеного на морі, їхній первісний ентузіазм зменшився, а туга за домом, навпаки, нагадувала про себе, особливо у багатьох молодих солдатів, які раніше не залишали свої родини на такий довгий термін (пошта, зі зрозумілих причин, була нерегулярною і ненадійною). Людей на борту дедалі більше охоплювала зневіра, спека посилювалася, а запаси води зменшувалися. Коли команді оголосили, що в Адені не можна буде зійти на берег, невдоволення стало загальним. За кілька днів розчарування посилювалося ще більше через звістку про те, що похід до Європи скасовується і війська в повному складі перекидають в Єгипет. Багато хто, зокрема Докінз, розраховували на те, що Різдво вони святкуватимуть в Англії.

Плани змінилися переважно тому, що до війни приєдналася Османська імперія. Союзники побоювалися, що цей новий ворог нападе на стратегічно важливий Суецький канал, а висадка в Єгипті австралійських і новозеландських військ створювала додатковий резерв, який можна буде задіяти, якщо станеться найгірше. Крім того, можновладці в Лондоні планували використати війну як привід для перетворення номінально османського Єгипту^[56] на

британський протекторат; добре мати в запасі ці 28 тисяч солдатів, якщо єгиптяни зчинять галас і почнуть протестувати [\[57\]](#).

Звістка про висадку в Єгипті дещо засмутила Вільяма Генрі Докінза, як і решту. Але незабаром він підбадьорився, коли з'ясував, що і з цієї ситуації можна отримати свої зиски. Їхній великий наметовий табір розташувався буквально біля підніжжя пірамід, – він був чудово організований, там було вдосталь їжі, власні водопровід, крамниці, кінотеатр і театр. Клімат для цієї пори року надзвичайно сприятливий. Докінз уважав, що погода в Єгипті нагадує весну в південній Австралії, тільки дощів та вітру менше. До того ж місцевий потяг довозив просто до Каїра – місто розташоване всього кілометрів за п'ять від табору. Потяг бував зазвичай сповнений солдатів, які шукали розваг, і пасажиром подеколи доводилося сидіти навіть на дахах вагонів. Вечорами вулиці великого міста заповнювали австралійські, новозеландські, британські та індійські солдати.

Докінз ділив місткий намет з чотирма іншими офіцерами, нижчими за рангом. Просто на піску лежали квітчасті килими, обстановку становили ліжка, стільці, стіл, укритий скатертиною. У кожного з офіцерів був свій гардероб і своя книжкова полиця. Зовні біля входу стояла ванна. Теплими вечорами намет освітлювали стеаринові свічки і шипляча ацетиленова лампа. Цього дня Докінз сидить в наметі і знову пише листа матері:

Учора святкували Різдво, і всі наші думки були про Австралію. Частина моєї групи приготувала фантастичний обід – близько шести страв. Усі говорили, що варто лише заплющити очі, і здається, що ти вдома. У нас тут багато оркестрів, і вчора вдосвіта вони виконували різдвяні поспіви. Мамо, чи міг я мріяти зустріти Різдво біля пірамід? Насправді, дуже незвично, якщо ретельно подумати.

Ніхто не знав, що на них чекає попереду. Час минав у тренуванні та навчанні, навчанні та тренуванні. Докінз зі своїми солдатами нині навчається рити окопи та мінні галереї, що зовсім не так просто в пісках пустелі. Він часто прогулюється верхи. Кінь його, звісно, дещо обліз за час тривалої морської подорожі, але в цілому залишається жвавим. Докінз завершує листа словами:

Так, мамо, я повинен завершувати, сподіваюся, що ви добре відсвяткували Різдво й отримали мою телеграму. Твій любий син Віллі. Привіт сестричкам.

1915

Особистий досвід переживання того, що називають війною, в кращому випадку може полягати у пробудженні спогадів про загадкове і плутане сновидіння. Деякі індивідуальні події висвічуються яскравіше ніж інші, з ясністю через напруження особистої небезпеки. Потім буденними стають навіть найнебезпечніші ситуації, поки дні минають у відчутті постійної близькості смерті. Але і це відчуття, цю думку, якою б важливою вона спочатку не здавалася, людина витісняє з пам'яті, – адже вона стала постійною, і тому її значенням починають нехтувати.

Хронологія

1/1 Початок третьої битви за Варшаву. Битва завершилася проміжною перемогою росіян.

Січень Затяжні бої між росіянами та австро-угорцями в Галичині та Карпатах, аж до квітня.

4/1 Османський наступ на Кавказі перерваний у зв'язку з катастрофою поблизу Сарикамиша.

14/1 Британські війська вторгаються в німецьку Південно-Західну Африку.

3/2 Османські війська ведуть наступ на Суецький канал, атака відбита.

8/3 Британський наступ біля Нью-Шапеля. Тривав тиждень, що приніс незначні успіхи.

22/3 Фортеця Перемишль у Галичині, обложена росіянами, капітулює.

25/4 Британські війська висаджуються на півострові Галліполі, з метою відкрити шлях на Босфор.

Квітень В Османській імперії починається масова різанина вірменів.

28/4 На сході починається масштабний і успішний наступ німців та австро-угорців.

7/5 Американський пасажирський лайнер «Лузітанія» торпедований німецьким підводним човном.

23/5 Італія оголошує Австро-Угорщині війну і вторгається в Тіроль і Далмацію.

23/6 Початок першого італійського наступу біля річки Ізонцо. Незначні успіхи.

9/7 Німецька Південно-Західна Африка капітулює.

15/7 Початок масштабного відступу росіян на сході.

18/7 Початок другого італійського наступу в Ізонцо. Незначні успіхи.

5/8 Російські війська займають Варшаву.

19/9 Початок вторгнення німців та австро-угорців до Сербії.

25/9 Початок масштабного англо-французького наступу на заході. Незначні успіхи.

26/9 Британський корпус починає просуватися вгору по Тигру.

3/10 Англо-французька армія висаджується в Салоніках, щоб надати допомогу сербам.

9/10 Падіння Белграда. Початок розгрому сербів.

11/10 Болгарія оголошує Сербії війну та негайно нападає на неї.

18/10 Третій італійський наступ в Ізонцо. Жодних успіхів.

11/10 Початок четвертого італійського наступу в Ізонцо. Незначні успіхи.

22/11 Битва під Ктесифоном. Британське просування до Багдада зупинено.

5/12 Британський корпус на шляху до Багдада оточений в Ель-Куті.

10/12 Початок евакуації союзників з півострова Галліполі.

29

Початок січня 1915 року

Володимир Літтауер веде балачки на нічийній землі під Пількалленом

Зимова холоднеча, зимова тиша. Німецький улан обережно пробирсувається морозним полем. Його піка прикрашена білим прапором. Ніхто не стріляє. Улан наближається ближче. Що це? Дивізія Літтауера, як і раніше, знаходиться в східній частині Східної Пруссії. На фронті затишшя, принаймні тепер. Неподалік від них – Шталлупьонен, поле серпневих боїв, але зараз цей місяць трагізму, надій і літнього тепла далеко позаду.

Як і на інших фронтах, тимчасовий перепочинок змусив тут солдатів заспокоїтися. Немовби ожив мирний образ думок, почуттів і реакцій, чи, можливо, солдати ніби прокинулися від чаду, згадали про стару цивілізовану Європу, ту Європу, від якої їх відділяло менш ніж півроку, але яка, як і серпнєве тепло, здавалася тепер такою далекою^[58].

І точнісінько як на інших фронтах, усе почалося з практичних речей. Лінія оборони складалася тут не стільки з окопів, скільки з дозорів, розташованих де-небудь у численних селянських будинках^[59]. На відкритій східнопрусській рівнині досить важко забезпечувати ці опорні пункти, не привертаючи до себе уваги ворога. Польові кухні їздять довгим, обхідним маршрутом, щоб привезти солдатам гарячу їжу. Однак між німцями і росіянами з плином часу виникло щось на зразок негласної угоди, за якою вони не стріляли в польові кухні одне одного. І ті могли абсолютно

відкрито переїжджати від поста до поста, посеред дня, не викликаючи на себе ворожого вогню.

Літтауер щойно отримав нове призначення: командир чоти зв'язку полку. Гіркий досвід перших місяців війни, коли постійно переривався зв'язок, що викликало хаос, змусив відповідальних за цю справу нарешті зрозуміти, що нехтувати комунікаціями неприпустимо. Кількість солдатів було збільшено з двадцятьох до шістдесятьох, і в той час як геліографи не використовували і лежали в обозі марно, замість цього багаторазово зросла кількість польових телефонів з відповідним обладнанням. Незважаючи на це, потреби у зв'язку були ще не задоволені. Літтауер придбав на свої особисті гроші додаткові телефони, шведського виробництва, і подарував їх полку^[60]. Солдати його були недисциплінованими і злодійкуватими, враження вони не справляли: «худі коні, поганенькі сідла, узда пов'язана мотузкою». Натомість вони вміли читати і писати.

Німецький улан з білим прапором дістається російського дозору. Він передає лист, адресований офіцерам полку. З собою має посилку. У листі містяться чемні вітання, в посилці – коньяк і сигари. Літтауер разом з іншими відразу пишуть у відповідь листа, настільки ж чемного, у якому запрошують німецьких офіцерів зустрітися на нічийній землі. Потім гусар з білим прапором скаче до німців, везучи їм цей лист, а також дарунок у відповідь – горілку і сигарети.

Пізніше, увечері, троє російських і троє німецьких офіцерів-кавалеристів зустрічаються на промерзлій нічийній землі. Один з них – Літтауер. Росіяни і німці ввічливо розмовляють. Про війну не згадують, говорять загалом про спорт, особливо про кінні змагання, що відбудуться цього літа. У когось з собою фотоапарат. Вони фотографуються. Перш ніж розійтися, домовляються про зустріч на завтра. Росіяни принесуть закуски, німці – коньяк.

Увечері новий командир дивізії Літтауера дізнався про те, що сталося. І заборонив офіцерам подальше братання.

Наступного дня, коли з'явилися німці, з боку росіян пролунали попереджувальні постріли. Зустрічей більше не відбулося. Літтауер

почувався огидно:

Обстріл німців (хай і поверх голів) змусив нас почуватися людьми, які поводяться нешляхетно. Ми були засмученими і хотіли б принагідно пояснити їм усе.

Неділя, 17 січня 1915 року

***Ріхард Штумпф драїть палубу на «Гельголанді» біля берегів
Гельгоlanda***

Холодне, свинцеве море. Напружене очікування змінюється позіханням. Вони жодного разу не брали участь у бою, жодного разу не бачили ворога. Щоправда, під час битви біля острова Гельголанд наприкінці серпня вони чули віддалену канонаду, і тільки. Штумпф описує це як «чорний день» у своєму житті та житті всього екіпажу. Вони майже наблизилися до бою, коли на Різдво знову ж таки чули звуки британських дирижаблів. Але «Гельголанд» огорнуло фіранкою туману, і його не можна було атакувати, і все ж один з дирижаблів скинув бомби на віддалений крейсер і на вантажне судно, так що десь на борту виникла пожежа. З корабля Штумпфа теж вчинили стрілянину в бік звуків, звісно наосліп, але тим рішучіше.

Справа не в тому, що «Гельголанд» та інші німецькі кораблі намагалися триматися подалі від ворога. Німецькі стратеги прагнули ретельно обирати, з ким із британського флоту, що переважав за чисельністю, можна вступити в бій. Повсякденну грубу роботу покладали на підводні човни, які повинні були перешкодити постачанню Британських островів і, крок за кроком, послабити супротивника^[61]. Значні морські битви не планувалися. Адмірали з обох сторін чудово розуміли, що можуть програти війну за півдня. Відсутність перемог на морі Німеччина компенсувала по-своєму. На початку війни подекуди в світовому океані почали з'являтися легкі німецькі ескадри, іноді вони належали німецьким колоніям. І незабаром почалася примітна гра в ката та мишку між цими невловимими корсарами і незграбним британським флотом^[62]. У той час як основний німецький флот до цієї пори задовольнявся патрулюванням власних територіальних вод, щоб захищати свою країну від ворожого десанту і здійснювати поодинокі вилазки,

подібні до шпилькових уколів, біля британського узбережжя в Північному морі^[63].

Після Різдва «Гельґоланд» патрулював через день. Заняття виснажливе, часто воно означало безсонні ночі. Крім того, воно було неймовірно одноманітним. Штумпф занотовує у своєму щоденнику: «Не відбувається нічого, гідного згадки. Якби я занотовував свої справи щодня, то довелося б писати одне й те саме».

Цей день також був схожим на інші.

Спершу Штумпф разом з іншими матросами драїв палубу. Потім вони начищали до блиску всі латунні деталі. Наприкінці відбувся педантичний огляд форми. Останнє розлютило Штумпфа. Він занотовує в щоденнику:

Незважаючи на те що ми через загальний брак вовни тривалий час не мали можливості замінити зношені речі, командир дивізіону ^[64] розглядає кожну зморшку і кожну плямку на нашій формі. Він відкидає будь-яку спробу пояснення, незмінно відповідаючи: «Погане виправдання!» Боже, як я стомився від такої поведінки на флоті! Більшість це вже не хвилює. Ми раді, що не всі офіцери такі.

Штумпф зціплює зуби під час «гідотного огляду» і бажає подумки, щоб ворожий літак «скинув бомбу на голову командира». Він утішається тим, що після обіду буде вільний.

І тут надходить наказ: «Гельґоланд» повинен повернутися до Вильгельмсхафену для постановки в сухий док. «Чорт забирай, – пише він, – ще одна зіпсована неділя». Війна триває всупереч очікуванням Штумпфа. Вечір був витрачений на копирсання в шлюзах. У синіх сутінках спроби рушити далі були марними, і вони підійшли до берега на ніч.

Учень пекаря відвідує Ельфріду Кур у Шнайдемюлі

Уже пізно. У двері дзвонять. Ельфріда відчиняє. На морозі, у темряві стоїть учень пекаря, у білому робочому одязі і дерев'яних черевиках, укритий борошняним пилом. Він простягає дівчинці закритий кошик. У ньому лежать свіжоспечені хлібці, ще гарячі, щойно з печі. Зазвичай вони отримують свіжий хліб уранці, а зараз наче б то вечір? Хлопчик сміється: «Тепер усе інакше, фройляйн». І розповідає, що ввели нові державні обмеження на використання борошна і що тепер не можна пекти вночі. Але засмучуватися тут не варто. Він нарешті зможе спати, як усі нормальні люди. І побіг далі, крикнувши їй: «Це через війну!»

Бабуся схвалила нововведення. Німці їдять надто вже багато хліба. У газетах з'явилися суворі попередження про заборону використовувати зерно на корм худобі: «Кожен, хто згодовує зерно худобі, чинить злочин проти Батьківщини і зазнає кари». У господарському житті Німеччини виникла необхідність серйозних змін: тепер калорії слід отримувати не з м'яса, а зі споконвічної вегетаріанської їжі. (У зерні, наприклад, його міститься в чотири рази більше, ніж при перерахунку на м'ясо). Ні, не м'ясо, а овочі повинні відтепер панувати на обідньому столі німців. У цих краях дві третини населення працюють на землі. Але це не означає, що всі живуть у рівних умовах. Дрібні селяни та сільськогосподарські робітники вже відчули на собі, що часи змінюються на гірше, тоді як заможні селяни чудово давали раду. Ельфріда чула розмови про те, що багаті селяни, незважаючи на всі заборони, продовжують годувати своїх корів і коней зерном; це було помітно з угодованості худоби та її лискучої вовни.

Ні, багаті селяни і поміщики ще не відчули на собі тягара війни:

Щоранку вони їдять на сніданок чудовий пшеничний хліб, іноді з родзинками і мигдалем, а ще – яйця, ковбасу, сир, копчену шинку, копченого гусака, варення різних сортів і ще багато

всього іншого. Кожен, хто хоче, може випити свіжого молока, кави або чаю. А в чай вони кладуть фруктове желе ложками.

До обурення і заздрості Ельфріди від думки про те, як поводяться багатії, приєдналися того дня докори сумління. Адже і вона деякою мірою завинила перед Вітчизною. Дівчинка дуже любила коней тому іноді крадькома пригощала їх хлібцем або яблуком. Але тепер коней було не так багато, як бувало перед війною. Усіх їх забрали в армію, крім тих, без яких було не впоратися в сільському господарстві.

Середа, 3 лютого 1915 року
Мішель Корде зустрічає в Парижі героя

Ще один обід. Найбільш іменитий гість за столом – без сумніву відомий письменник, шукач пригод, мандрівник і академік П'єр Лоті^[65], найбільш дивний – лейтенант Симон, у цивільному житті – учитель французької мови в Англії та перекладач. Так, перекладач: Симон переклав одну книгу з англійської французькою мовою, але популярною вона не стала, бо в ній ішлося про німця (Гете). Незважаючи на свої мізерні заслуги в літературі, лейтенант наполегливо хотів бути героєм вечора. Він – ветеран битви біля Марни, де втратив око і був поранений у руку. За вікнами – прохолодний Париж.

Битва близ Марни вже оточена особливим ореолом. Причина очевидна: саме там були зупинені німецькі армії, що здавалися непереможними, там був врятований Париж і зникла загроза поразки у війні. (Крім того, перемога біля Марни стала розрадою після величезного розчарування через провал дорогого наступу французів у німецькій Лотарингії на самому початку війни.) Але була й ще одна причина. Поле бою було доступним. Зона бойових дій зазвичай була строго закритою для цивільних осіб, потрібен був спеціальний дозвіл, щоб просто зателефонувати туди. (Іноді навіть у високопоставлених політиків виникали труднощі, коли вони мали намір виїхати на фронт, а вони охоче просилися туди, бо це виглядало гідним вчинком, і до того ж вони могли вбратися в костюми власного винаходу, що нагадували військову форму. Одного разу, коли Бріан приїхав на фронт, його вважали за шофера.) Проте місця близ Марни, де точилися бої, були відкритими для всіх охочих і розташовувалися близько від Парижа. Тому вони незабаром стали місцем паломництва. Люди приїжджали туди, збирали осколки, що вкривали поле після боїв, везли додому як сувеніри різні предмети,

зокрема: каски, кашкети, ґудзики, гільзи від патронів, осколки гранат, картеч. Ті, хто були не в змозі поїхати на поле, могли замість цього купити щось на пам'ять на деяких ринках, де щойно зібрані сувеніри продавали просто в кошиках.

Лейтенант Симон почав описувати свої враження і те, як він був поранений у битві. Тут Корде побачив, що гості за столом поводяться неухважно і майже не слухають оповідача. Історії про героїв і драматичні військові події також схильні до інфляції. І тоді він згадав про офіцера, якому ампутували обидві ноги і який сказав потім: «Тепер я герой. А за рік стану просто калікою».

Усе ще немислимо сказати: швидше уклали б уже мир. Почувши таке, усі хором кричать: «Обурливо!» Люди знову почали заповнювати ресторани^[66].

33

Субота, 6 лютого 1915 року

Вільям Генрі Докінз сидить біля пірамід і пише листа матері

«Люба мамо, – пише він, – на жаль, цього тижня пошти не було, оскільки бракує поштових кораблів». Поштовий зв'язок з австралійськими військами в Єгипті вкрай ненадійний. Три тижні тому вони одержали листи, яких чекали з листопада: прибуло одразу 176 мішків із поштою. Спершу – нічого, потім – забагато, важко на все відповісти. Тепер – знову нічого.

Але Докінз отримав листа з домашніми новинами. Він знає, що всі живі – здорові, що мама водила близнючок до дантиста, що квіти, які він відправив знайомій дівчині, не надійшли, що ціни в Австралії зростають. Настрій у нього гарний. Хоча він, як і раніше, з неприязню ставиться і до самої ситуації, і до Єгипту. Тривають нескінченні навчання, і ще їх застала перша цього року піщана буря. Вони, як і раніше, не знають, що ж буде далі, – чи відправлять їх до Європи чи залишать у Єгипті.

Війна поволі наближається, але поки її ще не видно й не чути. Приблизно тиждень тому британські літаки-розвідники виявили османські військові з'єднання, що рухалися через Синайську пустелю до Суецького каналу. Три дні тому відбувся довгоочікуваний бій. Два батальйони австралійської піхоти були послані як підкріплення в саме пекло – Ісмаїлю, – і незабаром атаку було відбито^[67]. Багато хто, поміж них – Докінз, трохи заздрили тим, хто вирушив до Суецького каналу, і в листі до матері простежується філософія байки про лисицю і виноград:

Біля каналу сталася сутичка, але вдома ти, звісно ж, сама почитаєш повідомлення про це. Четвер став для нас пам'ятним днем, коли на захист каналу вирушили перші з'єднання. Це були 7-й і 8-й батальйони. Вільям Гамільтон^[68] служить у 7-му батальйоні, і ще мій старий командир, майор МакНіколл. Усі їм заздрили, але я особисто сумніваюся, що операція принесе їм задоволення, – адже так стомлює чекати цих турок, з яких і солдати зовсім нікудишні.

Сам він проводить час, займаючись будівництвом, розбиранням і транспортуванням понтонних мостів^[69]. Цього дня вони, до речі, вільні. Разом з іншим товаришем по службі, офіцером, він їде в Мемфіс – поглянути на стародавні руїни. Найбільше враження справили на нього дві гігантські статуї Рамзеса II. Він пише в листі: «Це приголомшливі скульптури. Напевно, потрібні десятиліття для їх зведення». Тепер вечір, і він сидить у своєму наметі:

Коли ти отримаєш цього листа, літня спека у вас уже зменшиться. Сподіваюся, що після збору врожаю можна буде купити борошно й пшеницю дешевше. Почуваюся виснаженим, тому завершую свого листа гарячим вітанням усім – від Віллі й до дівчаток.

П'ятниця, 12 лютого 1915 року

Флоренс Фармборо перевіряє в Москві свій дорожній гардероб

Тепер усе позаду: шість місяців роботи в приватному військовому госпіталі у Москві; старанне навчання на курсах медсестер (практичні основи вона опанувала добре, але проблеми виникали з теорією, що викладали важкою російською мовою); іспит; урочиста церемонія в православному храмі (священик неправильно вимовляв її ім'я – «Флоренц»); спроби влаштуватися на службу в новий пересувний польовий госпіталь № 10 (ці спроби були успішними після чергового втручання її колишнього роботодавця, відомого кардіолога).

Фармборо занотовує у своєму щоденнику:

Приготування до від'їзду тривають розпалі. Мені кортить виїхати, але потрібно ще багато зробити, та й сам госпіталь ще не до кінця укомплектований. Мені вже пошили сестринську форму, фартухи, капюшони, я придбала чорну шкіряну куртку на фланелевій підкладці. Під куртку вдягають товстий жилет з овчини, його носять узимку, і називається він російською «душегрейка». Я чула, що наш госпіталь деякий час розміщуватиметься на російсько-австро-угорському фронті в Карпатах, доведеться скакати верхи, тож мій гардероб поповнився високими чобітьми і чорними шкіряними короткими штанами.

Того самого дня, 12 лютого, польські Сувалки знову були зайняті німецькими військами. Цього разу Лаура де Турчинович та її родина не змогли втекти, бо один із близнят захворів на тиф. Їй, як ніколи, зараз бракувало її чоловіка Станіслава. Було холодно й випало багато снігу. Вона пише:

Раптом я почула галас і побачила міську голоту, мародерів: вони шукали собі їжу, билися, кричали один на одного – огидне видовище! Євреї були завжди такими тихими, а тепер запишалися, розпрямилися, щоб здаватися вищими. Мені було важко стриматися від того, щоб не залишитися на балконі. Не в змозі зважитися на щось певне, я метушилася між балконом і дітьми.

Об одинадцятій годині на вулицях знову запанувала тиша, і я побачила першу гостроверху каску, що з'явилася з-за рогу: німець ішов з піднятою гвинтівкою в руках, видивляючись снайперів! За першим невдовзі пішли й інші. А потім з'явився офіцер: обігнувши ріг, він зупинився просто під нашими вікнами.

Субота, 13 лютого 1915 року

Софія Бочарська знову бачить кладовище в Герардово

Морозило, зимове небо затягло хмарами. Вони зрозуміли, що битва вщухла, бо не чути більше гуркоту вибухів і вичерпався потік поранених. Завершився тиждень безперервної роботи. Бочарська та інші сестри милосердя абсолютно виснажені. Їхній керівник добре розуміє це і відсилає кількох сестер, зокрема, з імпровізованого госпіталю. Їм доручено поїхати в сусідню 4-ту дивізію і роздати солдатам подарунки, що надійшли поштою з Росії, від приватних осіб, але під час боїв їх просто складали на купу.

Автомобіль чекає на них. Вони вирушають у дорогу. Заледеніла зимова дорога виводить їх із маленького містечка. Вони проїждять повз військове кладовище, яке Софія вже бачила, коли вперше приїхала в Герардово. Вона зазначає, що розміри кладовища збільшилися втричі, воно перетворилося на «ліс із дерев'яних хрестів». Її це не дивує.

Минув тиждень, а немов ціле життя прожите, як для цих загиблих, так, деякою мірою, і для самої Софії. Раніше вона була незрілою ідеалісткою, трохи зарозумілою панянкою, однією з багатьох, хто з почуття патріотизму, у військовій гарячці, записався добровольцем на медичну службу. Навіть попри те, що в неї вдома війну не зустріли з радістю. Софія пам'ятає, як до них у маєток примчав вістовий з папером. Пам'ятає, як наступного ранку відвели коней в село, щоб обрати з-поміж них найпридатніших для відправлення на фронт. Пам'ятає, як юнаки в недільних костюмах з піснями залишали садибу, як їх проводжали матері і дружини, як жінки на знак жалоби накривали фартухом голову, як їхнє сумне голосіння дзвеніло в осінньому повітрі. Вона пам'ятає, як глянула вниз, у долину, на річку і далекий ліс, і те, як кожною дорогою рухалися юрби людей, з кіньми,

возами, – рухалися в одному напрямку: «Куди не глянь, усюди безліч людей, і здається, ніби сама земля ожила і почала рухатися».

Бочарська вступила в одне з відділень Червоного Хреста. Форма сестри милосердя здавалася їй розкішною. Але вона майже нічого не вміла. Одного разу їй доручили помити підлогу в операційній. Вона зовсім розгубилася, адже ніколи в житті не мила підлоги. Здебільшого вона та інші медсестри перебували час, байдикуючи, – стан тривалого очікування посилював апатію. Поки, чотирнадцять днів тому, не почався німецький наступ.

Тоді вперше в житті вона чула ураганний вогонь, правда, здалеку: вибухи зливалися, безперервно гуркотіло, здригалася підлога, дзвеніли шибки, і нічне небо розтинали спалахи трасуючих снарядів. Настав іще один тиждень очікування біля цієї глухої акустичної куліси. У холодний полудень її та ще кількох інших сестер відправили в Герардово. Назустріч їм дорогою тяглися нескінченні колони саней із пораненими. Хтось лежав на соломі, хтось – на строкатих подушках – трофеях війни. Погоничі човгали поруч із саньми. Вони підстрибували і тупцювали, щоб хоч якось зігрітися в січневу холоднечу. Нарешті медсестри дісталися будівлі великої фабрики. Двір був переповнений саньми і возами. Санітарна машина, у якій вони їхали, змушена була зупинитися біля воріт.

Здобувши перемогу над російськими арміями, які вторглися у Східну Пруссію, німецьке командування робило спроби потрапити на південь, до Варшави та в долини Вісли. Ці спроби не завжди були успішними, незважаючи на те, що вперше у світовій історії вже були застосовані отруйні гази^[70]. Останній наступ німців було швидко зупинено, але російська сторона, не задовольнившись досягнутим, провела серію провальних контрнаступів.

Втрати росіян були настільки колосальними, що їхня медслужба просто захлинулася. Біля будівлі фабрики лежали ноші з пораненими, для яких не знайшлося місця всередині, які вмирали вночі від переохолодження. У самій будівлі поранені лежали всюди, навіть на сходових майданчиках і між верстатами, або на ношах, або

на розідраних тюках з бавовною. Нечисленний медперсонал просто не встигав виносити померлих від поранень. Легкий запах гниття долинув до Бочарської, коли вона увійшла всередину. Дівчина ледь не знепритомніла. Навколо було темно. Підлогою текла кров. Зусібіч чулися благальні голоси. Чиїсь руки хапали її за спідницю. Більшість поранених були молоді, налякані, приголомшені; вони плакали, їм було холодно, вони звали її «матінкою», хоча вона була одного з ними віку. Деякі з них марили. У великих залах спалахувало світло від кишенькових ліхтарів, схожих на блукаючий погляд.

Так тривало щодня.

З уривчастих розповідей поранених їй удалося відновити сувору картину того, що сталося. Один казав: «Сестро, у мене досі перед очима поле бою. Жодного захисту, жодного деревця. Ми змушені були перетнути це відкрите, рівне місце, і там було казна скільки німецьких кулеметів». Другий: «Моїх солдатів посиляли просто на це відкрите місце, без багнетів – про що вони міркували?» Третій: «Щодня окопи поповнювалися новими солдатами, і щодня, до вечора, від них залишалася жменька». Четвертий: «Ми не вміємо застосовувати гранати, як роблять німці. Ми вміємо тільки нівечити людей». Найтяжчі бої точилися навколо великого винно-горілчаного заводу, і його внутрішній двір був забитий трупами коней, які потрапили під вогонь.

Автомобіль повертає вбік. Вона бачить зрізані верхівки дерев. Бачить, як праворуч відкривається вид на рівнину. Перед нею – засніжене поле, зрите снарядами, під суцільним покровом коричневих вирв. Офіцер, який їх супроводжує, показує вдалину. Там розташовується горезвісний винно-горілчаний завод. Вона дивиться в бінокль. І чує свист, за яким відразу лунає гуркіт. Праворуч від автомобіля злітає фонтан землі. Знову гуркіт. Цього разу ліворуч. Вони швидко їдуть уперед, уздовж алеї, до невеликої садиби. Входять до будинку, минаючи хол з телефоністами, заходять до просторої, порожньої зали, де над масивним столом схилилися двоє офіцерів.

Приносять чай. Софія сидить поруч із тим, хто виявився командиром дивізії, – люб'язним, охайно вдягненим генералом Мілеантом. Він цілком бадьорий на вигляд і оголошує бій «великою перемогою російської армії». Він додає: «Лише моя дивізія втратила шість тисяч багнетів». Софія здригається, вона «й уявити не могла рахунок втрат у багнетах, а не в поранених і вбитих». Настрій дещо поліпшується, коли приходить майор артилерії, з дружиною якого Софія була знайома, – «вона найелегантніша дама в усьому Петрограді». Чаювання завершується в приємній атмосфері. Відчувається загальне полегшення. Кожен із них причетний до того, що можна назвати успіхом. Софія Бочарська відчуває, що впоралася зі своєю роллю. За чаєм вони багато сміялися.

Вівторок, 23 лютого 1915 року

Павел фон Геріх поранений і залишає фронт під Карвово

Ще одна безсонна ніч. Опівночі фон Геріха та інших у цьому неглибокому сирому окопі збудили віддалені вибухи снарядів і постріли з рушниць. Нова спроба німецького наступу. Цього разу вони атакують 9-ту Сибірську стрілецьку дивізію, яка утримує позиції ліворуч від полку фон Геріха. Тому не довелося тривалий час чекати. Ось вони, світлові сигнали його форпостів: червоне – біле, червоне – біле.

Отже, тут також планується напад. Вони готові до цього.

Полк фон Геріха стоїть тут уже п'ять днів. Незрозуміло, що відбувається насправді. Їх спішно переправили на цю ділянку фронту, під Карвово, за сто п'ятдесят кілометрів на північний схід від Варшави, просто на кордоні зі Східною Пруссією. Німці перейшли тут у контрнаступ і здобували перемогу. Поширювалися чутки, що багато російських частин потрапили в оточення в густих лісах під Августовом, на північ від них.

Погода не радувала. Сильні морози поступилися місцем відлизі. Почалися дощі, і сніг зовсім розтанув: їх нашвидкуруч виритий окоп на дециметр був заповнений водою. Вони постійно страждали від сирості, дуже мерзли холодними ночами. Харчувалися лише чаєм і вареною картоплею. Раз у раз наступала німецька піхота, а обстріл артилерії був таким потужним, що фон Геріх не бачив раніше нічого подібного. Його солдати – на межі паніки. Одного разу йому вже довелося погрожувати їм револьвером, щоб відвернути втечу з передової.

До того ж фон Геріха кілька разів поранило. Вибухом снаряда його підкинуло в повітря, осколок влучив йому в ліву частину шиї: пізніше він виколупав гострий шматочок металу за допомогою олівця. Іншим разом, коли він стояв навколішках край окопу, коригуючи вогонь

своїї артилерії, його поранило осколком снаряда в лоб, але цієї миті фон Геріх повернув голову, тому осколок не потрапив усередину, а лише дуже вдарив його, залишивши велику криваву рану: форма була вся в крові. Відтоді йому дошкуляв головний біль.

У проміжках між боями вони ховали своїх загиблих товаришів за селом, розташованим просто біля лінії фронту. Настрій у нього ставав дедалі похмурішим, песимістичним. Він занотовує у своєму щоденнику: «Хто з нас зможе повернутися додому, коли все це завершиться?»

У пільмі він відчував якийсь рух. Темна лінія рухалася в їхньому напрямку. Фон Геріх схопив трубку польового телефону і наказав артилерії негайно відкрити загороджувальний вогонь. Темна лінія наближалася. Ще ближче. Жодного пострілу або вигуку. Ось над окопом засвистіли картечні гранати. Вони влучали в ціль, вибухаючи просто поверх темної лінії («трах-трах-трах»). Ланцюг червоних вогнів осяяв нічне небо. Фон Геріх наказує своїм солдатам відкрити вогонь. Темна лінія перед ними сповільнила крок, повернула, зникла вдалині.

Решта ночі минула спокійно.

Уранці фон Геріх спробував підвестися, але одразу ж упав. Виявилося, що він не відчуває свою ліву ногу. А потім і ліва рука дивним чином оніміла. Можливо, це психічна реакція, адже кінцівки не ушкоджені. Командир батальйону хоче, щоб фон Геріх залишився на своєму посту. Але той непохитний. Він підозрює, що його паралізувало через ту саму контузію^[71] в лоб, яку він дістав кілька днів тому. Він зворушливо попрощався зі своєю ротою. Багато хто, і він сам, розплакалися, і благословив солдатів. Потім його перенесли в штаб частини, де його оглянув лікар, який підтвердив, що він потребує лікування. Фон Геріх з полегшенням зітхнув: «Я вирушаю додому зі спокійною совістю».

Цього похмурого лютневого дня фон Геріха відвезли на хиткому селянському возі у військово-польовий госпіталь у Ломжі. Там на нього чекали неприємності, хоча і меншого масштабу.

Він, звісно ж, розраховував відпочити, але це виявилось неможливим. Після недавніх боїв госпіталь переповнений пораненими. Ліжок на всіх бракує. Чимало людей змушені лежати на соломі. Поміж поранених багато тяжких, вони стогнуть, плачуть, голосять – і помирають. Хоч як парадоксально, але це видовище було для нього новим. Зрозуміло, він бачив тих, хто помирали на полі бою, бачив страшні рани, але в нього бракувало сил або часу тривалий час затримувати на цьому свою увагу^[72]. Поранених якнайшвидше несли з поля бою. Отже, він не помічав їхніх страждань. А його лякали не рани. Його лякало страждання.

Сутеніє. На соломі неподалік від фон Геріха лежить чоловік, перевернувшись на живіт. Йому відстрілило частину черепної коробки. У зяючій рані видно мозок. Зіщулившись від болю, він рве руками солому і слабким, жалібним голосом повторює одну й ту саму фразу: «Мамо, дай води! Мамо, дай води!». Фон Геріх приголомшений:

Я завжди був прихильником війни, війни нещадної, війни, що породжує справжніх чоловіків, коли від кожного окремо і від усього народу в цілому потрібно найкраще, найблагородніше, на що тільки вони здатні. Але тепер, коли я бачу цього нещасного поруч зі мною, я проклинаю війну за всі ті страждання, що вона з собою несе. Чи, можливо, це моя контузія зробила мене таким чутливим?

Усю ніч безперервно цей чоловік просив маму принести води.

37

Неділя, 28 лютого 1915 року

Рене Арно на Соммі опановує логіку написання історії

Прохолодний весняний ранок. Сонце ще не зійшло, але прапорщик Рене Арно вже на ногах. У напівтемряві він обходить

окопи, від поста до поста, перевіряє часових, які змінюються кожні дві години, а разом стежить за ворогом: раптом щось готується. Усім відомо, що зараз найкращий час доби для раптового нападу. Хоча на берегах Сомми таке трапляється не часто.

Це спокійний район. Загроза нападу невелика. Трапляється, що поряд просвистить німецький снаряд, і той не з найважчих, лише якийсь 77-й, зі своїм характерним «шуууууууу... бум». Зрозуміло, тут є снайпери, які видивляються роззяв; є й перевірки ходу сполучення, що пролягає через пагорб і відкрите для кулеметного вогню з боку німців. Саме там і загинув його попередник від кулеметної черги просто в голову. Тоді Арно вперше побачив убитого. Коли повз нього несли на ношах тіло – голова і плечі вкриті шматком брезенту, червоні штани закриті синьою шинеллю, – Арно, незважаючи на свою недосвідченість, не був дуже вражений. «Я був сповнений життя і навіть не міг уявити себе на його місці – немовби лежу на ношах з тією байдужістю, яку завжди поширюють навколо себе мерці».

Арно належить до тих людей, які раділи, дізнавшись про початок війни. Йому тоді минув 21 рік, але на вигляд він був не старший за шістнадцять. Він боявся лише одного: як би не завершилася війна, перш ніж він устигне потрапити на фронт: «Як принизливо не брати участі в головній пригоді мого покоління!»

Остання година темряви, що поволі розсіюється, може нервувати новачка.

Коли я зупинявся біля краю окопу і вдивлявся в нічийну землю, мені іноді здавалося, що опори в нашому хиткому загородженні з колючого дроту були силуетами німецького патруля, який пригнувся і готовий поспішати вперед. Я не відводив погляду від цих опор і бачив, як вони рухаються, чув, як шинелі волочаться по землі, як багнети побрязкують у піхвах... Тоді я повертався до вартового в окопах, і його присутність заспокоювала мене.

Якщо він нічого не бачив, отже, нічого там і не було, – самі лише мої галюцинації.

Нарешті минула година, і обрій прояснився, заспівали перші птахи, контури ландшафту поступово окреслилися на тлі молочного світанку.

Тут він почув постріл. Потім ще один, два, багато... Менше ніж за хвилину рушничний вогонь уже палахкотів уздовж окопів. Арно почав будити сплячих. Біля входу до притулку він зіткнувся з солдатами, які вже вибігали з гвинтівками в руках, намагаючись надіти на себе наплічники. Він побачив, як червона сигнальна ракета злетіла в повітря з ворожого боку. Він розумів, що це сигнал для німецької артилерії^[73]. Одразу слідом за цим пронісся ураган снарядів. Вони розривалися навколо французьких окопів. Край окопу вимальовується на тлі вогненних вибухів. Повітря сповнюється «гуркотом, свистом і вибухами». Відчувається різкий запах газу.

Серце шалено калатало. Я, напевно, зблід, мене охопив страх. Я закупив, інстинкт підказував мені, що сигарета допоможе мені заспокоїтися. Потім я звернув увагу на солдатів, які зіщулилися на дні вузького окопу, закривши голови рюкзаками, чекаючи, коли завершиться обстріл.

Раптом Арно усвідомлює, що німці вже наближаються, що вони на нічийній землі. Він перестрибує через спини солдатів, поспішаючи до того місця, де з окопів добре видно ворожу лінію. Навколо гуркіт, завивання і шипіння. Там, попереду, він зможе спостерігати за німцями: «Думка про те, що мені потрібно зробити, позбавила мене страху». Він вдивляється в пагорб, що розділяє німецькі та французькі позиції. Нічого.

Обстріл поступово стихає. І нарешті зовсім припиняється.

Розвіюється дим. Знову стає тихо. Починають надходити повідомлення. Двоє убитих у сусідній частині, п'ятеро – з роти

праворуч.

Поступово Арно відтворює картину події. Двоє засмучених вартових надумали поцілити в перелітних птахів. Напевне, це були кроншнепи, які летіли до місць своїх гніздувань у Скандинавії. Постріли ввели в оману інших вартових, і ті, побоюючись нападу, також почали стріляти. За мить уздовж окопів спалахнула перестрілка. Раптовий вогонь налякав німців, і вони, чекаючи атаки, віддали наказ своїй артилерії.

Наступного дня був дописаний офіційний епілог. У повідомленні французької армії можна було прочитати таке: «Німецький наступ біля Бекура, поблизу Альбера, було повністю придушено нашим вогнем». Коментар Арно був такий: «Отак пишеться історія».

Того самого дня, 28 лютого, Вільям Генрі Докінз пише своїй матері:

Цього тижня я отримав твого листа від 26 січня, і, можливо, він виявиться останнім тут, у Єгипті, оскільки ми незабаром вирушаємо в дорогу. Ніхто не знає куди. Вдень до Олександрії вже вирушили 3rd Bde, 3rd Fd Amb, 1st Fd Coy, 4th ASC, і протягом двох тижнів ми повинні піти за ними. Уважаю, пунктом призначення будуть Дарданелли, та, можливо, нас відправлять кудись до Франції, Туреччини, Сирії або Чорногорії. Хоч як там є, ми нарешті рухаємося.

Вівторок, 2 березня 1915 року

Володимир Літтауер оглядає поле бою в лісі під Августовом

З темного неба падає сніг. Вони прямують дорогою, але не впізнають цих місць. Їм трохи не по собі, тим паче, що вони готуються до наступу. Десь там, у сніговій круговерті, знаходяться німці.

По обіді снігопад поступово рідшає і припиняється. Горизонт розчистився. І тоді вони побачили, що відбувається навколо. Майже за два кілометри від них рухаються ворожі кавалеристи. Схоже, вони весь час ганялися одне за одним. Але бій так і не почався. Німцям дозволено відступити.

Смеркає. Деревя обступають їх дедалі щільніше. Вони в серпневому лісі. Тут дев'ять днів тому тривали тяжкі бої, коли німці оточили і знищили вщент XX корпус Булгакова^[74]. А тепер переможці ретирувалися, залишивши за собою тихе, безлюдне поле бою. Утім, не таке вже й безлюдне.

Колона вершників рухається вперед, і Літтауер бачить якісь дивні стоси, немов уздовж лісової дороги нагромаджені дрова. І все ж щось не сходиться. Це вочевидь не дрова, зважаючи на їх розміри, і взагалі не схоже на деревину. Один корнет прямує до них і відразу ж повертає назад: ні, це не дрова, це штабелі людських тіл.

Місцеві жителі мали поховати загиблих. Але їм поки не вдалося завершити цього ритуалу. Ліс став місцем жорстокого кровопролиття. Військові з'єднання зненацька зітнулися у страшній метушні. Раз у раз спалахували ближні бої, цілком хаотичні. У той час як оточені російські частини тіснилися на маленькому п'ятачку, відчайдушно намагаючись прорватися. Літтауер був приголомшений. Він ніколи не бачив нічого подібного.

Деякі островці полів і лісів були буквально встелені трупами – і німців, і росіян. Під час минулої битви в цих місцях німецькі та російські солдати вочевидь переслідували одне одного по п'ятах і полягли, ніби шари пирога. Неможливо було з'ясувати, де свої, а де ворог. Невеликі групи обстрілювалися з найнесподіваніших напрямів і з близької відстані.

Літтауер прямує далі, з жахом вдивляючись в моторошні застигли картини. Ось він бачить батарею: люди й коні застигли в своїх звичайних позах, усі вони мертві. Він бачить піхотну роту, яка полягла зразковим строєм: усю її скопив кулеметний вогонь, усі мертві. Бачить півдесятка санітарів, які лежать у ряд із навантаженими ношами, і всі вони також мертві. Бачить одягнутих у сіре німців, які лежать купою: вони марно намагалися сховатися під кам'яним містком, але всі вони тепер мертві. Бачить обоз російського полку.

Усі коні та всі люди були вбиті під час переправи через міст. Останнім у цьому ряду виявився візок священника. Він також загинув, сидючи у своєму візку.

Вони зупинилися на постій у селі. Будинки були переповнені тяжко пораненими росіянами, яких німці не чіпали відступаючи. У деяких у ранах ворушилися хробаки. Сморід стояв нестерпний. Літтауер не зміг ночувати в будинку. Він ліг спати у дворі, просто в снігу.

39

Середа, 3 березня 1915 року

Андрій Лобанов-Ростовський і заметіль під Ломжею

Зима незабаром завершується. А разом з нею – і лютневий наступ німців. В обох випадках йдеться про феномени, абсолютно непередбачувані, незважаючи на закони метеорології та плани стратегів. І коли полк Лобанова-Ростовського готується до бою –

останнього або передостаннього, невідомо, – щоб зайняти малесенький горбок на лінії фронту або знищити ворожу позицію, або здійснити інший задум, що можна роздивитись у всій повноті лише на штабних картах масштабу 1:84 000, – починається сильна хуртовина.

Цю зиму в північно-західній Польщі можна назвати жахливою. Остання атака Гінденбург'а не мала особливого ефекту. Лінія фронту росіян у північно-західній Польщі пересувалася зовсім трохи то туди, то сюди, але в цілому залишалася незмінною.

Андрій Лобанов-Ростовський служив у гвардійської дивізії – тому типі надійних елітних з'єднань, що використовували в ролі «пожежних» і яких посиляли на найнебезпечніші ділянки. Але він знову уник тяжких боїв. Спочатку захворів у Варшаві, потім пересідав з потяга на потяг і їхав то в одному, то в іншому напрямку, поки генерали вирішували, де ж його дивізія найпотрібніша: «Те, що військове керівництво в паніці не могло ухвалити певного рішення, свідчило про те, що ситуація змінювалася щохвилини». Зрештою вони зупинилися в Ломжі. Дивізія вирушила на лінію фронту, на північний захід від міста, позначеного на карті. «І коли наблизився ворог, ця лінія дійсно стала фронтом».

Завершувалася зима, а з нею – і зимові бої. Тепер уже йшлося про битву «місцевого значення». Заметіль не повинна була перешкодити наступу росіян згідно з планом. І знову Лобанов-Ростовський є лише глядачем. У цій ситуації він як сапер не затребуваний. Він уважав жахливим, що війна або, швидше, генерали не бажають скоритися перед силами природи: «Звуки артпідготовки і гарматного вогню змішувались із завиванням вітру і заметіллю». Втрати були надзвичайно великими, навіть за мірками цієї війни, бо багато поранених просто загинули від переохолодження. А ті з них, хто вижив у сніговій бурі та при низьких мінусових температурах, дістали обмороження. Госпіталі були переповненими солдатами з ампутованими кінцівками.

Андрій Лобанов-Ростовський почувався кепсько. Його гнітили бездіяльність і постійне очікування. Він вважає, що пасивність і відсутність дій «надзвичайно пригнічують». Монотонність життя порушувалася тільки тоді, коли німецькі аероплани пролітали над ними, зазвичай удосвіта або пізно ввечері, і скидали на них бомби.

Неділя, 7 березня 1915 року
Крестен Андресен малює в Кюї віслюка

Полковий священник привітав їх у своїй проповіді з тим, що всі вони живуть у цей доленосний час. Потім вони проспівали «Твердиня наша – вічний Бог», пропустивши другий вірш, бо він міг бути розтлумачений як сумнів у силі зброї [75]. Минуло кілька дивних місяців. Бої гриміли десь удалині, і то рідко. За весь час перебування на фронті Андресен зробив лише три постріли, причому він був певен, що кулі полетіли в нікуди, застрягши в загородженні перед їх позиціями. Коли панувало затишшя, у нього іноді виникало відчуття нереальності того, що відбувається, що рано чи пізно заволодіє всіма учасниками подій, яке заважало усвідомити, що дійсно триває війна.

Напевно, саме тиша і спокій змусять його відчути – йдеться саме про почуття, – що все в цьому світі незбагненним чином наближається до свого кінця. У будь-якому разі він мріяв про мир. Андресену вночі снилися дивні сни. Як учора: йому наснилося, що він гуляє вулицями Лондона, одягнений у свій кращий костюм, пошитий до конфірмації; потім раптово переноситься у дім свого дитинства і накриває там на стіл, готуючись обідати.

Спів птахів, спекотне синє небо розкинулося над землею, де з сухого жовто-коричневого починає проростати соковите яскраво-зелене. Весна настала в Пікардії. Зацвіли крокуси, у лісі розпустилися фіалка та білокрильники, а просто посеред недавніх руїн Андресен побачив чемерники і проліски. Зазвичай весна була часом сівби, але не тут і не зараз. Зрозуміло, Андресен міг почути звуки парової молотарки, що лунали з села. Але зерно, що там перемелювалося, не знадобиться французькому селянинові, – адже йому навіть заборонили зорати власну землю; причому заборона ця була ще суворішою з урахуванням того, що вона була запроваджена

тоді, коли селяни вже встигли зорати більшу частину, – виявилося, зовсім марно.

Андресену жалів тих французів, які все ще залишались у селах просто за лінією фронту.

Їх раціон вирізнявся жахливою одноманітністю. Мер роздавав мешканцям по кілька короваїв, розміром з колесо тачки, спечених із пшениці навпіл із житом. Зазвичай вони харчувалися всухом'ятку, іноді з'їдали по маленькому шматочку м'яса або по кілька печених картоплин. Переважно харчувалися молоком та бобами із буряком.

Андресен, який сам виріс у селі, добре розумів страждання французьких селян, яким тяжко було змиритися з бездумним марнотратством на війні. На початку свого перебування в цих краях солдати щоночі застеляли спальні місця новою, необмолоченою пшеницею з полів. У розбомбленому Лассіньї деякі вулиці були вистелені товстим шаром необмолоченого вівса для того щоб, приглушити шум від возів.

Можливо, та сама сільська натура заговорила в Андресені, коли йому полюбився маленький віслючок на кличку Паптіст, який стояв на одному з обійсть в Кюї. Любов виявилася нерозділеною: віслючок сердито кричав, коли до нього наближались, і готовий був брикнути непроханого гостя. Андресенові віслючок здавався надзвичайно комічним у своїй дурості та вроджених лінощах. Цієї неділі він вирішив написати його портрет: віслючок стоїть на галявині та насолоджується весняним теплом. Коли малюнок буде готовий, він пошле його своїм, додому.

Віслючок був не єдиним його знайомим. У Кюї він також потоваришував із двома французженками, блондинкою і брюнеткою. Вони були біженками з довколишнього села, що опинилося на нічийній землі. Швидше за все, це знайомство відбулося тому, що він данець, а не німець. Брюнетка мала одинадцятирічну доньку,

Сюзанн, – звали її Су. Вона називала Андресена «Крестен-датчанин». Брюнетка не бачила свого чоловіка з кінця серпня. «Вона дуже засмучена».

Днями вони запитали мене, коли знову запанує мир. Але я, як і вони, мало що знав. Я втішав їх як міг. Вони плакали над своїм нещасним життям. А взагалі їх рідко можна було побачити в сльозах, хоча вони мали на це повне право.

Андресен допоміг брюнетці написати до відділення Червоного Хреста в Женеві, щоб отримати відомості про її зниклого чоловіка. Ще він подарував Су лялечку на ім'я Лотта. Дівчинка радісно возила її, посадивши в порожню коробку з-під сигар. Андресен вирішив змайструвати для ляльки іграшкову карету.

41

П'ятниця, 12 березня 1915 року ***Рафаель де Ногалес прибуває до гарнізону Ерзурума***

Під час тривалого та виснажливого походу через засніжені гори найбільше враження на нього справило те, що ніде не було видно дерев. І немає жодних птахів. А він думав, що зустріне хоча б воронів або грифів, а можливо, інших якихось птахів, що харчуються падлом, бо в кінці шляху він міг бачити наслідки великої катастрофи біля Сари-комиша, – тисячі задубілих трупів коней і верблюдів. «Воістину це нещасна країна, якщо навіть хижі птахи залишили її».

Однак у ньому не було помітно жодної тіні каяття. Він дістав те, що хотів.

Коли в серпні почалася війна, багато хто виявив бажання взяти в ній участь, довгими і важкими шляхами дістаючись до Європи. Мабуть, шлях Рафаеля де Ногалеса виявився одним із найдовших. І вже напевне найтяжчим. Якщо хтось і заслужив титул «міжнародного авантюриста», то це він. Народився Рафаель у Венесуелі, у

старовинній родині конкістадорів та корсарів (його дід воював за незалежність країни), виріс і здобув освіту в Німеччині. Його завжди вабили пригоди.

Рафаель Інчоспе де Ногалес Мендес не був захоплений ідеями нестримного націоналізму або утопічними енергіями, що рухали мільйонами людей. Не мав наміру він на той час і доводити щось собі або іншим. Безстрашний, нетерплячий, безтурботний, він давно був готовий до життя в невпинному русі. Так, він воював в іспано-американській війні 1898 року, брав участь (не на тому боці) у перевороті 1902 року у Венесуелі, за що був змушений емігрувати з країни; бився добровольцем в російсько-японській війні 1904 року (де був поранений); промивав золото на Алясці (уважається одним із засновників міста Фербенкса), був ковбоєм в Арізоні. Нині Рафаелю де Ногалесу 36 років. Він енергійний, привабливий, гордий, загартований, освічений, темноволосий і невисокий на зріст, капловухий, з овальним обличчям і глибоко посадженими очима. Своім зовнішнім виглядом де Ногалес дуже нагадує Еркюля Пуаро: прекрасно одягнений і має невеликі, гарно підстрижені вуса.

Ледь почувши про початок війни, він сів на поштовий пароплав, що йшов до Європи, твердо вирішивши брати участь у битвах. Судно називалося «Кайєнна». Коли ж він звивистими шляхами дістався нарешті Кале, перед ним постала трагічна картина. Вулиці міста були заповнені біженцями, здебільшого жінками і дітьми. Вони несли «жалюгідні залишки» свого майна, що вдалося врятувати. Час від часу вулицями марширували солдати або гуркотіла артилерійська батарея, і перехожі тулилися до стін будинків. Назустріч їхали машини, заповнені пораненими в найрізноманітнішій військовій формі: «Схоже, десь точилися бої, але бозна-де». Особливо він запам'ятав два звуки. По-перше, загрозливе гуркотіння аеропланів, що кружляли у них над головами. Вони «вилискували сталю і були схожі на орлів». По-друге, безперервне тупотіння тисяч людей у дерев'яних черевиках по бруківці. Усі готелі були переповнені. Уперше де Ногалесу довелося ночувати в кріслі.

Через своє виховання він був схильний завжди приставати на бік великих держав, однак новина про те, що німецькі війська розтоптали одну зі своїх маленьких країн – сусідів, змусила його «пожертвувати особистими симпатіями і запропонувати свої послуги маленькій, але героїчній Бельгії». Виявилось, що це легше сказати, ніж зробити. Тому що маленька, але героїчна Бельгія ввічливо відмовилася від пропозиції. Тоді він звернувся до французької влади, але й тут відмовилися прийняти його на службу до армії. Після чого він, розсерджений і ображений, дістав пораду спробувати звернутися... до Чорногорії. Завершилося тим, що його заарештували в горах як шпигуна. Сербська і російська влада також відхилила його пропозицію, звісно, у найввічливішій формі. Російський дипломат, якого він зустрів у Болгарії, натякнув, що, можливо, йому варто спробувати в Японії, «можливо, вони...». Обурення і відчай де Ногалеса були такими великими, що він мало не знепритомнів просто в розкішно обставлений залі російського посольства в Софії.

Рафаель де Ногалес не знав, куди йому податися. Повертатися додому він не хотів. Але не міг він «і нічого не робити, адже це означало б загибель якщо не від голоду, то вже напевне від туги». Випадкова зустріч із турецьким послом у Софії вирішила справу: де Ногалес завербувався в армію супротивника. На початку січня він записався на службу до турецької армії, а за три тижні залишив Константинополь^[76] і вирушив на фронт на Кавказ.

Залишивши позаду білі гори, вони скачуть повз маленькі форти, що є зовнішньою частиною фортеці. Над ними сіре небо. Воно накрило «цю Богом забуту землю немов свинцевою кришкою». То там, то тут вони бачать щойно вириті окопи, – а можливо, це братські могили? Йому трапляються задубілі трупи. Він бачить, як їх гризуть собаки. (Пізніше вони дізнаються про епідемію тифу.) Нарешті вони вступають до Ерзурума. Місто має невибагливий вигляд: вузькі вулички, завалені снігом. Але, незважаючи на мороз, в Ерзурумі вирує життя: на базарі рядами сидять купці в шубах, схрестивши

ноги, і курять «свій вічний кальян». У гарнізоні – безперервний рух: військові частини, посильні, каравани з вантажем зброї. Тут розташована штаб-квартира Третьої армії або того, що від неї залишилося.

Після обіду де Ногалес прибуває до коменданта фортеці, полковника.

Воєнні дії припинені через мороз і глибокий сніг. Ніхто не наважиться почати ще одну зимову кампанію після катастрофи початку року, коли 150 тисяч солдатів вирушили в похід і лише 18 тисяч повернулися назад. Навіть росіяни, які пишалися такою великою і несподіваною перемогою, вичікували в неприступних горах просто навпроти міста Кеprüкей.

Час від часу чутно далекий гуркіт російської артилерії. Він луною віддається між гір, і зверху, з Арарату, іноді сходять лавини: «Велетенські білі крижані маси повзуть униз і падають з гребеня на гребінь, зі скелі на скелю, поки з неймовірним гуркотом не обрушуються на тихі береги Араксу».

Четвер, 18 березня 1915 року

***Пал Келемен озирається в порожньому шкільному класі в
Карпатах***

Рана, яку він отримав тієї ночі в ущелині, виявилася незначною. І тепер він знову на фронті, після того як підлікувався в госпіталі в Будапешті та пройшов реабілітацію, займаючись закупівлею коней для армії^[77] в угорському прикордонному місті Маргіта. Там, до речі, встиг закрутити роман із дівчиною з буржуазної сім'ї, суворих правил, приголомшливо стрункою і високою, – утім, роман так нічим і не увінчався.

Блукання карпатськими ущелинами і перевалами стомлювали монотонністю та відсутністю конкретних результатів. За останні місяці обидві сторони відвоювали собі якісь шматочки територій, втративши значну кількість людей, насамперед через морози, хвороби і брак їжі^[78]. Келемен і сам відчував запах, що ширився навкруги: старі трупи відтавали на весняному сонечку, а до них додавалися нові. Мало хто говорив тепер про швидке завершення війни.

Військова частина Келемена знаходиться зараз за лінією фронту і виконує здебільшого поліцейські функції, охороняючи довгі, звивисті колони обозів з їжею, що постійно повзуть цими сльотавими дорогами. Це було легким заняттям. І безпечним. Він зовсім не поспішав на передову. Зі своїми гусарами він часто зупинявся на постій у порожніх школах угорських сіл. Так було і сьогодні. Пал Келемен занотовує у своєму щоденнику:

У зруйнованих шкільних класах, завалених соломою і перетворених на брудні стійла, парти стоять як перелякане стадо тварин, розгублених, загнаних, що розбрелися хто куди, а

чорнильниці нагадують відірвані від одягу гудзики і лежать ніби сміття по кутках і віконних нішах.

На стіні висять текст національного гімну з музикою, карта Європи. Чорна дошка перекинута на вчительську кафедру. На книжковій полиці зібрано зошити, хрестоматії, олівці й крейду. Усе це дрібниці, але вельми красномовні, принаймні для мене, адже я годинами вдихав саму лише гідь. Коли в цих шкільних книжках я прочитав прості слова – земля, вода, повітря, Угорщина, прикметник, іменник, Бог, – я знайшов подобу душевної рівноваги, без якої так довго метався хвилями, наче піратський корабель, без керма і вітрил.

43

Субота, 3 квітня 1915 року

***Харві Кушинг складає перелік цікавих випадків у паризькому
військовому госпіталі***

Сіре, чорне, червоне. Ці три кольори весь час впадали йому в око, коли він разом з іншими два дні тому їхав в автобусі від Орлеанського вокзалу, через річку, повз площу Згоди, і далі просто до госпіталю в Нейї. З жадібною цікавістю дивився він на вулиці міста. Весь військовий транспорт був сірого кольору: штабні автомобілі, санітарні машини, броньовики. У чорне вдягалися всі, хто носив траур: «Схоже, кожен, хто не у військовій формі, одягнений у чорне». Червоного кольору були брюки військових, хрести санітарних машин і госпіталів. Його звуть Харві Кушинг. Він американець, лікар із Бостона, приїхав до Франції вивчати воєнно-польову хірургію. За кілька днів йому виповниться 46 років.

Цього дня Кушинг перебуває в Ліцеї Пастера у Парижі, або, як це тепер називалось, – Американський госпіталь (Ambulance Americaine)^[79]. Це приватний військовий госпіталь, відкритий на початку війни заповзятливими американцями, які живуть у Парижі, і фінансований з різних джерел. Працювали тут переважно

американці з медичних факультетів різних університетів, добровольці, які проходили тримісячну службу. Деякі приїжджали з цікавості, інші, як Кушинг, вбачали професійну мету. Адже тут можна побачити поранення, яких ніколи не зустрінеш у нейтральних і далеких від світової політики США. Оскільки Харві Кушинг був нейрохірургом, і до того ж дуже майстерним^[80], він, звісно ж, сподівався багато чого навчитися у Франції, що воювала. Власне кажучи, він ще не визначив свого ставлення до війни. Як розумна і освічена людина, він іронічно сприймав численні яскраві, багаті на деталі, страшні історії про те, що німці зробили і продовжують робити. Він уважав, що бачить наскрізь увесь цей брехливий пафос. Харві Кушинг світловолосий, худорлявий, невисокий. Погляд пильний, очі примружені, губи стиснуті. Він справляв враження людини, яка звикла досягати свого.

Учора, у Страсну п'ятницю, минув його перший робочий день у госпіталі. Кушинг уже почав уявляти, у чому полягатиме його робота. Він бачив поранених. Це були найчастіше терплячі, мовчазні люди із рваним, покрученим тілом, з інфікованими ранами, які потрібно було тривалий час лікувати. З їхніх ран витягали не тільки кулі та осколки гранат, а ще й те, що професійною мовою називали побічними снарядами: шматки одягу, камені, деревинки, гільзи, залишки спорядження, фрагменти тіл інших людей. Він уже зрозумів, у чому полягають найсерйозніші проблеми. По-перше, багато солдатів із хворими, синіми, відмороженими і майже не діючими ногами внаслідок того, що вони день і ніч стояли у крижаній сльотавій воді (терміну «окопні ноги» ще не існувало). По-друге, багато симулянтів і тих, хто з сорому чи марнославства перебільшує свої проблеми. Нарешті, є «сувенірна хірургія», коли проводять досить ризиковану операцію, хоча насправді снаряд міг би і залишитись у тілі пораненого. Після такої операції пацієнт гордо показує всім витягнуту з нього кулю або осколок гранати, немов бойовий трофей. Кушинг хитає головою.

Сьогодні переддень Великодня. Холодна, але ясна весняна погода змінилася дощем.

Зранку Кушинг обходить напівпорожні палати та укладає перелік найцікавіших з точки зору неврології випадків. Поранених із тяжкими черепно-мозковими травмами зовсім не багато, тому він фіксує різні типи уражень нервової системи. Поранені надходять майже винятково з південно-східних частин фронту. Більшість із них французи, є також чорні солдати з колоній^[81] і кілька англійців. (Останніх, зазвичай, спрямовували в лікарні ближче до Ла-Манша або додому.) Поступово перелік був складений. У ньому було зазначено таке:

Одинадцять випадків ураження нервів верхніх кінцівок, починаючи від ран брахіального плексусу до дрібних ушкоджень руки; п'ять із них – параліч спинних м'язів зі складними переломами.

Два випадки болючих уражень нервів стегна; Тауер прооперував зі спайкою.

*Три випадки лицьового паралічу. В одного пацієнта у щоці застряг *un torseau d'obus*^[82] розміром з долоню, який він із гордістю всім показував, – усе-таки осколок гранати!*

У пацієнта, простреленого у відкритий рот, – цервікальний параліч симпатичної нервової системи.

Двоє пацієнтів з переломом хребта – один помирає, другий – відновлюється.

Балка, що підпирала сховище, впала на нього, коли снаряд, що приземлився поруч, вибухнув в окопі, де саме перебував цей солдат.

Одна справді серйозна черепно-мозкова травма: якийсь чоловік на ім'я Жан Понісін, поранений п'ять днів тому у Вогезах і навіщось привезений на санітарній машині саме до нас.

За обідом один санітар розповів Кушингу, як він днями бачив безногого ветерана війни 1870–1871 років і як той, похитуючись, витягнувся на своїх милицях, віддаючи честь солдатові років на 45 молодшому за нього, жертві нинішньої війни, що також залишився без ніг. Після обіду Кушинг відвідав відділення щелепно-лицьової хірургії. Його дуже зацікавили нові ефективні методи лікування. «Унікальна робота – вміння вправляти зуби і щелепу бідоласі, у якого відстрелена більша частина обличчя».

П'ятниця, 9 квітня 1915 року

Ангус Б'юкенен чекає потяг на вокзалі Ватерлоо

Ще один дощовий день. У сутінках Лондон здається надзвичайно сірим і вогким. Він чекає на пероні номер сім із шостої години вечора. Їх потяга немає. Навколо повно люду. Увесь перон заповнений людьми – тут не лише чоловіки у формі кольору хакі, а й багато цивільних: родичі, друзі приїхали на вокзал Ватерлоо проводити солдатів на фронт. І хоча погода похмура, настрої у тих, хто чекають, піднесений. Вони юрмляться, розмовляють одне з одним. Якщо хтось і невдоволений запізненням потяга, він цього не виказує.

Присутні на пероні служитимуть у добровільному батальйоні – 25-му Королівському фузілерному, який вирушає в тривалу подорож до Східної Африки. Відомо, що європейським військовим нелегко доводиться в цій частині Африки, але більшість людей у формі вже побували в жаркому кліматі або встигли побачити дику природу. Цей «Прикордонний легіон» набирали з жителів Гонконгу, Китаю, Цейлону, Малакки, Індії, Нової Зеландії, Австралії, Південної Африки та Єгипту; тут були і колишні полярники, і ковбої. Сам Б'юкенен на початку війни перебував далеко на півночі, в канадській глушині, колекціонував арктичну флору і фауну, а тому дізнався про те, що сталося, лише наприкінці жовтня. І не гаючи часу, вирушив на південь. До першого великого поселення він устиг дістатися до Різдва, а потім продовжив свій шлях, маючи намір завербуватися в армію.

Ротою Б'юкенена керував досвідчений мисливець на велику дичину, Фредерік Кортні Селус, автор двох популярних книг про Африку^[83]. Він утілював типового вікторіанського мандрівника-першовідкривача: безстрашний, оптимістично налаштований, безсоромний, безневинний, загартований і допитливий. Цей 64-

річний чоловік з короткою сивою борідкою рухався з легкістю тридцятирічного. (Вікова межа в батальйоні становила 48 років, але багато з новобранців були значно старшими і відверто неправдиво повідомляли про свій вік – настільки велике було прагнення потрапити на війну^[84].)

Батальйон від самого початку набув слави елітного з'єднання, де зібралися обрані сміливці. Але поміж тих, хто чекали на пероні, були й такі, хто фактично дезертирував з інших військових частин, щоб потрапити в цей батальйон. Він був єдиним з'єднанням у всьому Британському експедиційному корпусі, що не пройшло хоч якогось військового навчання. Уважалося, що ці люди великодосвідчені та всіляке навчання зайве, навіть образливе для таких gentlemen adventurers. Нічого дивного в тому, що цього вечора в повітрі линув «a spirit of romance»^[85].

Більшість з них не знали одне одного. Для цих закоренілих індивідуалістів було незвичним раптово побачити себе у військовій формі – адже вона приховувала їхню неповторну своєрідність! Потрібно було ще познайомитися. 28-річний Ангус Б'юкенен – натураліст, ботанік і зоолог. Особливо його цікавлять птахи. Якщо має вільний час, намірений зібрати екземпляри східноафриканської флори і фауни.

Час спливає. Гамір голосів наростає, в гуртках присутніх лунає сміх. До одинадцятої вечора друзі та родичі починають відчувати втому від довгого очікування і поступово залишають перон, по двоє-троє осіб. До першої години ночі тут залишаються лише люди в формі. Наближається потяг, вони сідають у нього. Перед самим відправленням з'являються поліцейські. Вони перевіряють вагони в пошуках дезертирів. Але ті вже попереджені й швидко ховаються, перечікуючи, поки не піде поліція.

О другій годині ночі потяг відходить від вокзалу Ватерлоо. Він прямує до Плімута. Там на них чекає пароплав HMTS «Нойралія». На ньому вони і попливуть до Східної Африки.

Середина квітня 1915 року***Лаура де Турчинович бачить, як солдат їсть апельсин в
Сувалках***

Епізод з апельсином вразив її. Можливо, її реакція викликає подив, адже Лаура встигла побачити так багато страшного. Але швидше за все справа саме в тому, що за останні місяці вона пережила забагато: кожна людина має свій ліміт сил. Вона невтомно працювала то над одним, то над іншим – не лише зі щирого бажання допомогти. Ні, вона усвідомлено так спиняла демонів у власній душі: «Я була зайнята щохвилини, інакше я збожеволіла б!»

Минуло майже два місяці відтоді, як німці вдруге вступили в Сувалки. Лаура де Турчинович та її діти опинилися не по той бік фронту без можливості виїхати.

Найжахливішим був, звісно, тиф. Через хворобу одного з п'ятирічних близнюків вони змушені були залишитися на місці, замість того щоб утікати від ворога, який наступав. А потім і другий хлопчик захворів на тиф. Вона мало не втратила їх.

Я перетворилася на машину: всі ночі безперервно чергувала біля ліжка хворих: як шкода було на них дивитися! Крихітні сірі тіні моїх дорогих хлопчиків! Вони безупинно марили, тільки голоси їх лунали дедалі слабше. Кожна ніч означала битву зі смертю.

В один з таких довгих днів неспання і тривоги Лаура помітила «дикувату, бліду, дивну жінку» і лише згодом зрозуміла, що бачить власне відображення в дзеркалі. А коли хлопчики нарешті, у супереч всім очікуванням, почали одужувати, після тритижневої боротьби за життя, захворіла шестирічна донька. І тривога, виснажливий біль – усе почалося знову. Тим часом зійшов сніг. Настала весна.

Нестача їжі стала вічним прокляттям. Запаси, зроблені на початку війни, були з'їдені. Багато чого було вкрадено німецькими солдатами чи конфісковано їх керівництвом. Залишалися ще борошно, варення, макарони, великі й жорсткі, і чай, а також прихована картопля, якої було небагато. (Німцям не вдалося знайти одну з її схованок: усередині дивана). На щастя, у неї ще були гроші, але і вона, і її слуги не завжди могли щось на них придбати. Іноді їй удавалося прикупити чорного хліба, іноді – ні. (Іноді купували дрова: адже будинок стояв увесь вимерзлий). Картоплю та яйця продавали за нечуваними цінами.

Як радісно було, коли вона купила п'ять живих курей! Їх замкнули в колишній бібліотеці, і вони сиділи на засмічених книжкових полицях, рилися на підлозі в пошуках їжі, гидили на книги, але все це її не турбувало: книжкові томи втратили для неї будь-яке значення. Вони немов належали іншому світу, що поринув у минуле в серпні минулого року.

Усі ці страждання були пов'язані для Лаури з двома іншими злочасними подіями: війною в цілому й окупацією зокрема. Вони жили в умовах постійного надзвичайного стану, коли була обмежена не тільки їх свобода пересування, але й приватне життя взагалі. Будь-якої миті до них могли ввірватися німецькі солдати, вимагаючи чогось, поводячись загрозливо, або владно, або і те, й інше водночас. Будинок у них великий, імпозантний. Він мов магніт притягував німецьких офіцерів, які охоче спинялися тут або ж влаштовували тут свої гулянки. В одному з флігелів розташувалася імпровізована лікарня для тифозних, але іншу частину будівлі використовували насамперед вищими чинами німецької армії^[86]. Лаура з дітьми і прислуга тулилися в кількох кімнатках. Їм суворо забороняли заходити в ті частини будинку, де німці організували телефонний зв'язок і телеграф: з будівлі тяглися сплутані телефонні дроти, а з даху звисала висока антена.

Усе місто змінилося. Воно втратило свій чистий, охайний вигляд. Усюди валялися купи сміття і бруд. На вулицях стояли залишені

господарями меблі та інші речі. Фронт був так близько, що до них долинав гуркіт канонади. Містом безупинно снували німецькі вагони з припасами, автомобілі, іноді крокувала німецька піхота. Солдати майже завжди співали. Вона просто ненавиділа ці звуки.

Лаура не могла не ненавидіти німців. Вони були її ворогами. Вони окупували її рідне місто, перетворили її життя на суцільну муку. Але не всі німці однакові. Деякі з них ставилися з розумінням і співчуттям, але багато інших трималися гордовито, зверхньо, іноді грубо. Вона часто бачила, як вони б'ють російських військовополонених. Німецька пропаганда, що волала про позбавлення від російського ярма, не мала великого успіху: її слухали, можливо, місцеві євреї, які вбачали в окупації можливість звільнитися від свавілля колишньої влади і від застарілого антисемітизму^[87]. Дика суміш послужливості та брутальності з боку німецьких окупантів була своєрідним віддзеркаленням офіційної політики. У тому хаосі, що породила війна і який більшість німців уважали вродженою рисою Східної Європи, з її пістрявою сумішшю народів і мов, німецьке командування на Східному фронті почало здійснювати амбітну й широку програму, маючи намір повністю контролювати захоплені території та їхні ресурси, а також урятувати окуповане населення від нього самого, насадивши тут німецьку дисципліну, німецький порядок, німецьку культуру.

Удалині гуркочуть гармати, і Лаура разом з усіма як і раніше сподівається на те, що російська армія зробить прорив і звільнить їх. (Для них стало звичним прислухатися, чи не російська артилерія там стріляє – російські батареї давали залпи в особливому ритмі: раз – два – три – чотири, пауза, раз – два – три – чотири, пауза.) Вона часто мріяла про те, що її чоловік Станіслав знаходиться десь у росіян, зовсім поруч, можливо, в десятих кілометрах звідси, і щойно німецьку лінію фронту буде прорвано, вони побачаться. Але найчастіше її охоплювало почуття повної ізолюваності, ув'язнення разом зі своїми дітьми в абсурдному і безнадійному існуванні. Нью-Йорк був дуже далеко. І діти гралися лише з білою собачкою Дашем.

Мабуть, абсурдність самої обстановки змусила її так зреагувати на апельсин. На вулиці вона побачила простого солдата, який тримав у руках апельсин: він підніс золотавий плід до рота і надкусив його. Вона з обуренням дивилася на нього. Вона віддала б усе на світі за один цей апельсин, за те, щоб принести його додому дітям. Але вона знала, що цього не буде. Її надзвичайно обурило те, як повадився цей солдат, як він недбало поїдав апельсин. Він відкушував від цього красивого, круглого, екзотичного, сяючого плода, «немов цими фруктами в Сувалках харчувалися щодня».

Коли із заходу дув вітер, Лаура відчувала нудотний запах. Це смерділи трупи загиблих узимку. Їх закопували абияк. Подейкували, що там їх лежать десятки тисяч^[88].

П'ятниця, 16 квітня 1915 року

Вільям Генрі Докінз пише листа матері в порту Лемноса

Нарешті в дорогу. І остаточно відомий пункт призначення – Дарданелли. Чутки про операцію поширювалися з лютого. Тоді вони дізналися, що кораблі союзників без особливого успіху атакували османські артилерійські батареї, які блокували протоку, і що атака повторилася минулого місяця, але була так само безуспішною^[89]. Уже наприкінці березня більшість бригади Докінза вирушила через Середземне море до острова Лемнос, у північній частині Егейського моря. Сам же він залишався у великому таборі під Каїром. Тим часом він чудово розумів, що починається щось серйозне. У минулому листі додому він писав: «Кажуть, ми станемо частиною гігантської армії – французької, російської, балканської (!) і британської – і спершу підкоримо Туреччину, а потім рушимо до Австрії»^[90].

Зміни були дуже доречними. Місяці бездіяльності – не зважаючи на навчання – отруювали бойовий дух і послаблювали дисципліну. Австралійці виявляли дедалі більше неповаги до британських офіцерів, а солдати різних національностей дедалі більше ганебно поводитися в Каїрі. Кульмінацією стали події двотижневої давності, що припали на Страсну п'ятницю, коли в кварталі розважальних закладів спалахнули заворушення. Каїр вважається одним з найбільш гріховних міст світу, у ньому є безліч борделів, гральних будинків, де охочі до розваг можуть спробувати все – від наркотиків до стриптизу. За непорушним законом «попит народжує пропозицію». Усе це розквітло пишним цвітом, коли сюди приплинули десятки тисяч молодих солдат з грошима в кишенях. Дисципліна похитнулася, невдоволення місцевого населення військовими посилювалося^[91].

Отже, у Страсну п'ятницю сотні солдатів, здебільшого австралійців і новозеландців, почали бешкетувати в одному з розважальних

кварталів Каїра. Вони, лютуючи, громили бари та борделі, викидали меблі на вулицю і підпалювали їх. Буяючи, натовп прибував, оскільки до місця поспішали інші солдати. Втрутитися спробувала військова поліція; у відповідь в неї полетіли пляшки, четверо солдатів були поранені. Викликані на підмогу британські військові з багнетами були одразу ж роззброєні, їхні гвинтівки кинули у вогонь. Невдачею завершилися і спроби втихомирити натовп за допомогою кавалерії. Поступово все заспокоїлося само собою. Докінз також був там і охороняв шлагбаум на одній з вулиць. У наступні дні озлоблені солдати спалили в таборі буфет і кінотеатр.

Близько тижня тому військова частина Докінза з полегшенням залишила Єгипет. Тоді в порту Олександрії стояло багато військових кораблів. За два дні вони підійшли до берега Лемноса. Острів був крихтний, усі вміститися на ньому не змогли, тому багато солдатів просто залишилися на кораблях. Зараз Вільям Генрі Докінз сидить на борту корабля «Машобара» в порту Лемноса і пише листа матері.

Тут є кумедні старовинні вітряні млини, на яких мелють зерно. Це великі кам'яні споруди з величезними крилами з парусини. Острів дуже чистий, і люди тут охайні, – слава богу, який контраст з Єгиптом! Усюди росте зелена трава, поля дуже красиві, укриті квітучими червоними маками і ромашками. Учора ми зійшли на берег, щоб рота трохи розім'ятися й оглянула пам'ятки острова. Місцеве населення тут, як і скрізь, прагне побільше заробити на солдатах. Великих крамниць тут немає, тому ми просто прогулялися островом і подивилися на людей. В одного – круглий сир під пахвою, в другого – зв'язка інжиру, у третього повна кишеня горіхів, у четвертого – мішечок сухарів... усі навколо намагаються щось продати. Ми приємно провели час.

Докінз знає: вони незабаром попрямують далі. Він знає, яке завдання йому і його роті належить виконувати у майбутньому: вони

мають відповідати за забезпечення бригади водою. На борту «Машобари» безліч насосів, труб, бурові установки і, крім того, землерийне обладнання та інструменти. Та й сам корабель уже перетворюється на судно спеціального призначення: на носі відкрили величезні двостулкові «двері» для висаджування. Вони отримали карти місця, де повинні будуть висадитися. Воно називається Галліполі. Це вузький, довгий півострів, що замикає вхід у Мармурове море. Але про це в листі він нічого не пише. Він завершує такими рядками:

Більше розповідати нема чого, отже, я завершую. Передавай усім вітання від мене з великою любов'ю. Твій люблячий син Віллі. Вітання дівчаткам.

47

Неділя, 25 квітня 1915 року

***Рафаель де Ногалес став свідком знищення двох найбільших
святинь Вана***

Світає. Він прокидається на пуховій перині, на зелених шовках. Обстановка кімнати пасує до його розкішного ложа: на стелі висить арабська бронзова люстра з різнокольоровими кришталевими вставками, на підлозі лежать килими ручної роботи і стоїть підставка з декоративною зброєю з дамаської сталі. На ній є коштовні статуетки із севрської порцеляни. Раніше ця кімната належала жінці. Він здогадався про це за олівцями для фарбування очей і помадою малинового кольору, що лежали на маленькому столику.

Удалині пробуджується турецька артилерія. Батарей, одна за одною, відкривають вогонь. Вони додають свій різкий тріск до наростаючого гуркоту, доки все не зазвучить як завжди: гуркіт, тріск, шум падіння, ляскання, гомін, постріли, зойки.

Незабаром він вирушає в дорогу верхи. Сьогодні вранці він має проінспектувати східний сектор.

Рафаель де Ногалес перебуває на околиці старовинного вірменського міста Вана, в північно-східній провінції Османської імперії, поблизу від Персії та Росії – до кордону всього лиш 150 кілометрів просто на північ. У місті заколот. Ногалес служить в одному з підрозділів, які прибули для придушення заколоту.

Ситуація складна. Вірменські заколотники засіли в старій частині міста, за фортечною стіною, і в кварталі Айгестан. Війська турецького губернатора контролюють фортецю на горі, над містом, та інші квартали. А десь на півночі розташований російський армійський корпус: він поки ще не подолав важкодоступний гірський перевал Котур-Тепе, але теоретично можливо дістатися сюди за один день. Обабіч фронту настрої у учасників війни змінюється від надії до розпачу, від страху – до впевненості. У вірмен-християн немає іншого вибору. Вони знають, що мають протриматися до прибуття російського корпусу. Їхні вороги-мусульмани розуміють, що повинні перемогти, перше ніж росіяни з'являться на горизонті. Тоді учасники й заручники облоги поміняються ролями.

Це пояснює надзвичайну жорстокість боїв. Жодна сторона не бере полонених. За весь час свого перебування у Вані де Ногалес побачить лише трьох живих вірмен: офіціанта, перекладача і чоловіка, знайденого в колодязі, де він просидів дев'ять днів, утікши з якихось причин від своїх, – останнього допитали і погодували, щоб він отямився, після чого розстріляли «без усяких церемоній». Жорстокі розправи відбувалися ще й тому, що більшість тут були партизани, ентузіасти, добровольці – цивільні особи, які раптово отримали зброю і безмежну можливість помститися за минулі образи – справжні чи уявні, або припинити майбутні несправедливості – також справжні чи уявні. Під керівництвом у де Ногалеса є войовничі курди, місцеві жандарми, турецькі офіцери-резервісти, черкеські аширети і цілі банди^[92].

Війна виправдовує очікування, поширює чутки, заперечує новини, спрощує мислення, узаконює насильство. На боці росіян б'ються п'ять дружин вірменських добровольців; агітують з метою підняти

повстання проти османського правління. Дрібні озброєні групи вірменських активістів здійснюють вилазки і організують саботаж. І вже з кінця 1914 постійно вбивають беззбройних вірмен: це були масові репресії, різанина у відповідь на дії активістів як попередження іншим вірменам або як помста за поразки на фронті^[93]. Або ж просто тому, що можна було переслідувати вірменів. У відповідь на останні, грубі й цинічні, репресії місцевий турецький воєначальник отримав масовий заколот, що тепер і планували погасити черговою різаниною.

Рафаель де Ногалес чув всі ці чутки, знав про побоювання, бачив сліди скоєного (біженців, спалені церкви, навалені одне на одного трупи вірмен біля узбіччя дороги). Так, у маленькому містечку на шляху у Ван він особисто бачив, як юрба за півтори години забила насмерть місцевих вірменів – усіх, окрім сімох, яких він зумів урятувати, витягнувши пістолета^[94]. Цей випадок справив на нього тяжке враження. У Вані ситуація інша, простіша. Він офіцер османської армії, має придушити збройний заколот. Причому швидко, перш ніж прорве греблю близ Котур-Тепе. Крім того, де Ногалес не любив вірмен. Звісно, він захоплювався їхньою прихильністю своїй християнській вірі, але в цілому вважав їх за хитрих, жадібних і невдячних. (Утім, він так само прохолодно ставився до євреїв і арабів. І навпаки, любив турків: «Джентльмени Сходу!». Курдів він поважав, хоча і вважав їх людьми ненадійними. Він називав їх «молодою і енергійною нацією».)

Завдання підкорення Вана була не з простих. Вірмени оборонялися з несамовитою, запеклою мужністю людей, які знають, що поразка для них дорівнює смерті. Багато добровольців де Ногалеса були недисциплінованими, недосвідченими, примхливими і почасти непридатними до справжніх боїв. До всього старий Ван був справжнісіньким лабіринтом з базарів, вузьких провулків і глинобитних будинків, – у ньому важко було орієнтуватися. Тому взяття міста було довірене переважно османській артилерії. Правда, більшість гармат були музейними експонатами^[95], але де Ногалес

виявив, що гарматні ядра значно більше руйнують будинки, ніж гранати, які просто пробивають одну глиняну стіну і вилітають крізь іншу.

Таким чином і пробивалися через плетиво вуличок і провулків Вана, квартал за кварталом, будинок за будинком, – «обливаючись потом, з чорними від пороху обличчями, оглухнувши від кулеметного тріскоту і близьких пострілів з гвинтівок». Коли будинок перетворювався на руїни, а його захисники – на трупи, усе це спалювали, щоб не дати вірменам повернутися сюди під покровом ночі. Удень і вночі над містом висів густий дим від пожеж.

Під час своєї інспекції верхи східним сектором де Ногалес помітив польову гармату, поховану під руїнами будинку. Він зіскочив з коня. Зі зброєю в руках, наражаючись на смертельну небезпеку, він зумів надійно сховати гармату. Його капрал, який перебував поруч, був убитий пострілом в обличчя.

За годину де Ногалес знаходився нагорі, на бруствері фортеці. Звідти він спостерігав у бінокль за штурмом укріпленого вірменського села, поблизу міста. Поруч з ним стояв губернатор провінції, Джевдед-бей, років сорока, який охоче розмірковував про літературу, вдягався за останньою паризькою модою, вечорами вбирався в костюм, з білосніжною краваткою і свіжою бутоньєркою в петлиці, насолоджувався вечерею. Можемо зробити висновок, що витончений пан.

Разом з тим він, з усіма своїми зв'язками в Константинополі та своєю безцеремонністю, став головним архітектором трагедії, що розігрувалася. Насправді він був новим типом у бестіарії нового століття: красномовний і переконаний у своїй ідеології масовий вбивця у відprasованому одязі, який керував різаниною з-за письмового столу.

Де Ногалес стоїть поруч з губернатором і стежить за штурмом села. Він бачить, як три сотні кінних курдів перекривають вірменам шлях до втечі. Бачить, як курди ножами добивають тих, хто залишилися живими. Раптово повз де Ногалеса і губернатора

просвистіли кулі. Стріляють вірмени, здершись на високий собор Святого Павла у старій частині Вана. До цих пір обидві ворогуючі сторони ставилися з повагою до прадавньої святині, але тепер губернатор віддав наказ зруйнувати собор. Наказ приймають до виконання. Після двогодинного обстрілу з гармат високий старовинний собор руйнується, здіймаючи куряву пилу. Тоді вірменські снайпери перелазять на мінарет високої мечеті. Цього разу губернатор вагається, чи віддавати наказ про обстріл. Але де Ногалес твердо каже йому: «На війні як на війні».

«Таким чином, – розповідає де Ногалес, – за один день були зруйновані два головних храми Вана, що протягом дев'яти століть були найвідомішими історичними пам'ятками міста».

Того самого дня Вільям Генрі Докінз сходить на берег біля Галліполі.

Він прокинувся о пів на четверту ранку і прийняв гарячу ванну. Корабель із погашеними вогнями тримав курс на північний схід. Коли над горизонтом зійшло сонце, вони кинули якір: навколо – тіні інших кораблів, попереду – Галліполійський півострів, витягнутий, легкий силует, ніби на акварелі. Потім були сніданок і підготовка до висадження на берег. А тим часом загуркотіли корабельні гармати. Докінз і його люди спершу пересіли на ескадрений міноносець, що доставив їх ближче до берега. З міноносця вони пересіли на великі дерев'яні шлюпки, їх узяли на буксир катери.

Хвилі. Світанкове небо. Гучні розриви снарядів. Він уперше бачить пораненого. Бачить, як картеч від гранати свердлить поверхню води, піднімаючи безліч фонтанчиків. Бачить, що берег дедалі ближче. Вистрибує зі шлюпки. Вода доходить йому до стегон. Він чує постріли з гвинтівок з крутого обриву на березі. Берег кам'янистий.

О восьмій годині його люди вишикувалися біля води. З багнетами напереваги. Докінз занотовує у щоденнику:

Ми чекали близько години, стоячи на березі. Генерал^[96] і його штаб проїхали повз нас. Схоже, сам генерал перебував у

чудовому настрої, а це гарний знак. Ніхто напевне не знає, що відбувається. Решта солдатів нашої роти висаджуються на берег. Потім ми разом з дозором пробиваємося вздовж берега на південь, у пошуках води. Знаходимо водойму поряд з турецькою хатиною: усюди розкидано речі її мешканців. Ми піднімаємося на гребінь і спускаємося у глибоку ущелину. Позаду нас кричать солдати з піхоти, тому ми змушені повернути. Надсилаємо групу для риття колодязя біля хатини, другу – щоб пробурити свердловину в ущелині, і третю – щоб зміцнити невелике джерело на березі. В ущелині, неподалік від хатини, летить цілий рій куль, але вони випущені занадто високо і не влучають у ціль. Піхотні на пагорбі кричать нам, що ми під обстрілом.

Так і є.

Обстріл триває. Докінз і його солдати також продовжують, ухиляючись від картечі, рити і свердлити, вони тягнуть водопровід. Двоє поранені: один в лікоть, інший в плече. Підричник від картечної гранати влучив Докінзу в черевик, але не поранив його. Близько десятої години вечора він чує звуки перестрілки, «звуки, що зачаровують», з пагорбів одразу за берегом. Це турецький контрнаступ^[97]. З крутого схилу постійно тече маленький, але невичерпний потік поранених. Він бачить розгубленого полковника, – його, вочевидь, оглушило снарядам, і він віддає наказ про обстріл пагорбів, утримуваних своїми військами. Докінз допомагає розвантажувати баржу з боєприпасами.

Близько дев'ятої години вчора він іде спати, «смертельно втомлений». Години за півтори його будить майор і повідомляє йому, що ситуація критична. Решту ночі Докінз допомагає підвозити боєприпаси на лінію вогню для розбитої піхоти, яку відтісняють. Усю ніч триває перестрілка. Докінз лягає спати близько четвертої ранку.

Субота, 1 травня 1915 року

Флоренс Фармборо чує прорив фронту у Горліце

Як і для мільйонів інших людей, прощання на вокзалі стало для них піднесеною миттю. Для більшості воно стало єдиною піднесеною миттю в їхньому житті. На Олександрівському вокзалі в Москві жахлива тиснява. Співали національний гімн, благословляли одне одного, обіймалися й бажали одне одному успіхів, дарували шоколад і квіти. І ось потяг вирушив у дорогу, повз людей, які кричали «ура» та махали навздогін. Їхні обличчя виражали надію і невпевненість. Її саму переповнювало «дике збудження»: «Ми їдемо! Ми їдемо на фронт! Я така рада, що не знаходжу слів».

Її частину розмістили в Горліце, злиденному провінційному містечку в галицькій частині Австро-Угорщини, понад півроку окупованому російськими військами. Горліце знаходився просто поблизу лінії фронту. Австрійська артилерія щодня обстрілювала місто, але дещо хаотично, немов швидше з принципу, ніж за планом. Австрійців не хвилювало, що жертви їхнього обстрілу є такими ж, як і вони самі, підданими кайзера. Вежа великої церкви розколота навпіл. Від багатьох будинків залишилися лише руїни. До війни в місті налічувалося 12 тисяч жителів, тепер же тут всього тисяча-дві тих, хто не встигли втекти і зі страху ховаються у підвалах. Дотепер Фармборо та інші сестри польового шпиталю займалися здебільшого потребами цивільного населення, і насамперед роздавали людям їжу. Гостро відчував брак продовольства. Природа тішила око весняною зеленню.

Пересувний польовий шпиталь номер десять містив три відділення, зокрема два санітарних, що легко переміщувалися туди, де вони були перш за все необхідні. У кожному з цих відділень були офіцер, унтер-офіцер, двоє лікарів, асистент лікаря, чотверо медбратів і чотири сестри милосердя, тридцятьеро санітарів, два

десятки двоколісних санітарних візків, запряжених кіньми (з червоним хрестом на брезенті), і стільки ж кучерів і конюхів. Третє відділення було стаціонарним, у ньому більше ліжок і більше місць для зберігання запасів. Тут знаходиться транспорт госпіталю, поміж якого два автомобілі. Флоренс працювала в одному з санітарних відділень. Вони упорядковували який-небудь залишений будинок, чистили його, фарбували і розгортали в ньому імпровізований лазарет – і операційну, й аптеку.

Горліце, як уже було зазначено, знаходився поблизу фронту, біля підніжжя Карпат. Серед будинків щодня розривалися снаряди. Незважаючи на це, тут було відносно спокійно, так що навіть деяка байдужість охопила російських військових. Це було помітно кожному, хто сюди потрапляв. Були відсутні надійні укріплення, обов'язкові на притихлому Західному фронті^[98]. Окопи були мілкими, халтурними і більше нагадували канави, захищені ріденькими рядками колючого дроту. Звісно, взимку було важко закопуватися в землю, але солдати не намагалися це зробити, і тепер, коли ґрунт відтанув, їм було ліньки, та й лопат бракувало.

Російська артилерія рідко відповідала на хаотичну стрілянину австрійців. Подейкували, що це від браку боєприпасів, але насправді в обозі снарядів було більш ніж достатньо. Однак бюрократи у військовій формі, яким було доручено цю справу, притримували боєприпаси в очікуванні чогось більш значного. Російська армія планувала новий наступ на півдні, через карпатські перевали (ворота до Угорщини!), завалені смердючими трупами, що розкладалися, залишеними тут після тяжких і безрезультатних зимових боїв. Тоді тут потрібно буде концентрувати ресурси, питання тільки, чи правда це. Давно вже поміж росіян у Горліце панує тривога і поширюються чутки про те, що австрійці отримали підкріплення у вигляді німецької піхоти і важкої артилерії.

Цієї суботи Флоренс, як і решта в шпиталі, прокинулася завидна від артобстрілу.

Вона схопилася з ліжка. На щастя, вона спала одягненою. Усі, крім, мабуть, Радко Дмитрієва, командувача російської 3-ї армії, вирішили, що щось трапилося. Гуркіт посилювався, вибухи почастишали, поблизу почала відповідати російська артилерія. Кулі від картечних гранат падали на вулиці та дахи будинків.

У деренчливих вікнах Флоренс помічає спалахи на тлі ще темного неба. Вона бачить, як з гарматних жерл згустками виривається полум'я, як воно перемежовується з блискавками вибухів. Вона бачить світло прожекторів, різнокольорові вогні сигнальних ракет, раптові язики полум'я. Люди в будинку кидаються на підлогу. Стіни трясуться від артобстрілу.

Починають надходити поранені.

Спершу ми встигали допомогти всім. Потім нас просто приголомшила їхня кількість. Поранені надходили сотнями, з усіх боків: хтось міг пересуватися сам, інші повзли по землі.

Клопотом лікарів у такій безвиході став жорсткий відбір. Тим, хто стояв на ногах, допомоги не надавали; їх відсиляли в базове відділення госпіталю. Тих, хто не міг стояти, було страшенно багато, їх клали рядами просто неба, давали їм беззаспокійливе, а потім оглядали їхні рани. «Як тяжко було чути стогони і крики поранених». Флоренс разом з іншими робила все можливе, навіть якщо допомога здавалася марною, а потік розірваних і знівечених тіл не вичерпувався.

Година за годиною все залишалось незмінним. Іноді панувала тиша.

День добігав кінця, згустилися сутінки.

Навколо блукали люди-примари. Вони стогнали, кричали, їх висвітлювало різке, далеке світло.

Наступного ранку, близько шостої години, Флоренс разом з іншими почула новий страхітливий звук: це був раптовий, вібруючий гул, схожий на шум водоспаду, він долинав від дев'ятисот

артилерійських знарядь різноманітних калібрів, що відкрили вогонь одночасно кожним п'ятдесятиметровим відрізком фронту. За кілька секунд долинула протяжна луна від удару. Шум від металевих звуків розривів нарастав. Ось це вже стіна гуркоту, а звуки все вихряться, ширяться, немов сили природи.

Простежувалася нова і вкрай неприємна логіка в цьому артобстрілі та в тому, як гуркотіли розриви снарядів на російській лінії фронту. Технічний термін тут – Glocke, дзвін. Вогневий вальс крутиться то туди, то сюди, убік, углибину, уздовж російських укріплень і окопів. Це зовсім не те, що довільні обстріли австрійської артилерії, і навіть відрізняється від суботнього вогневого шторму. Тут артилерія виявляє себе як наука, обстріл обчислений за секунди і до останнього кілограма, щоб завдати максимальної шкоди. Це щось нове.

Спершу вони з недовірою почули слово «відступ».

Потім побачили його в дії: довгі нерівні шеренги змучених, замурзаних глиною солдатів потягнулися повз них. Зрештою надійшов наказ: «Негайно відходити, кинути спорядження і поранених!» Як кинути поранених? «Так, кинути поранених! Швидше! Швидше! Німці ось-ось увійдуть у місто!»

Флоренс хапає свій плащ і речовий мішок і біжить з будівлі госпіталю. Поранені кричать, благають, просять, лаються. «Заради бога, не залишайте нас!» Хтось хапає Флоренс за край одягу. Вона відчіплює його руку. І відступає разом з іншими вибоїстою дорогою. Стоїть теплий, сонячний весняний день, але світло дивним чином приглушене. Цистерни з нафтою за містом починають горіти, і в повітрі клубочиться густий чорний дим^[99].

У цей час Володимир Літтауер перебував у таборі, в десяти кілометрах на північний захід від Петрограда^[100], куди його полк було відправлено на відпочинок. Після боїв середини квітня на передовій від полку залишилася лише одна третина, і багато коней стали непридатними для фронтової служби. Зустріч з великим містом, де панував мир, схвилювала його. Він пише:

Було досить дивно бачити самого себе серед людей, які не звикли стріляти або перебувати під обстрілом. Багато хто з них дивилися на війну, як на серію геройських вчинків і насправді навіть не могли уявити собі, що вона здебільшого означала бути втомленим, невиспаним, брудним і досить часто голодним. Армійська приказка «На війні кожен либонь нудьгує, либонь боїться» ще не досягла Санкт-Петербурга [\[101\]](#). Мої невігядливі розповіді залишали людей байдужими.

Другий тиждень травня 1915 року
Лаура де Турчинович бачить в Сувалках військовополоненого
зі шматком хліба

Лаура чує, як медсестра-німкеня кричить комусь, щоб той негайно припинив. Крики не змовкають, і Лаура йде поглянути, що там сталося. Виявляється, російський військовополонений копирсається в купі смердючого лікарняного сміття. Його не зупиняють протести медсестри. Він нишпорить далі.

Частина великого будинку Лаури де Турчинович пристосована під імпровізовану лікарню для жителів міста, хворих на тиф. Вона й сама часто там працює. Будівлю захищають оголошення, що попереджають про тиф. Вона сама захищена російської формою сестри Червоного Хреста, яку носить. (Самотній жінці не завжди приємно пересуватися вулицями, заповненим людьми у формі, особливо коли пияцтво стало звичайним явищем.) Прикриваючись Червоним Хрестом, вона почала давати деякі доручення голодним російським військовополоненим, які перебувають у місті як робоча сила. Зокрема, вони перепоховали чотирнадцять трупів солдатів, закопаних у неї в саду під час осінніх боїв.

Особливо погано на неї вплинуло видовище російських військовополонених і те, як з ними поводитися. Це були виснажені, голодні, брудні, обірвані, сповнені паразитами, часто хворі люди. Вони мешкали в жахливих умовах, і з ними нелюдяно поводитися. Але найгірше бруду, ран і лахміття був той факт, що вони були майже без винятку відпрацьованим людським матеріалом, зламаними людьми, які втратили будь-яку надію, які у своєму мовчазному, покірному стражданні позбулися частини своєї людської сутності та перетворювалися на тварин, на речі^[102]. Це вражало Лауру до глибини душі. Вона допомагала їм як тільки могла.

Медсестра-німкеня продовжує кричати, а російський військовополонений копірсається в купі. Нарешті він щось знаходить. Лаура бачить, що це заляпаний окраєць хліба. Росіянин переможно показує її своїм товаришам. Потім починає їсти. Медсестра-німкеня обурюється. Як можна їсти таке? Хіба він не розуміє, що цей шматок хліба можливо зробити його хворим, навіть смертельно хворим? Полонений продовжує їсти.

Лаура обурена. Вона звертається до медсестри. Хіба вона не можливо дати йому щось більш придатне для їжі? Німкеня вагається, не знає, що робити. Один з німецьких асистентів у формі втручається у суперечку. Він зникає, а потім повертається з великою тарілкою супу, жирного, гарячого, чудесного супу, у якому плавають шматочки справжнього м'яса. Російський військовополонений пожадливо їсть.

За три години він помер.

Його організм не витримав цього раптового насичення.

50

Середа, 12 Травня 1915 року

Вільям Генрі Докінз убитий на півострові Галліполі

Можна поставити запитання: «Що дошкуляло йому більше: важка робота на березі чи зубний біль?» Швидше за все, перше. Докінз був дійсно відповідальним і відданим своїй справі офіцером. Але візити до лікаря свідчать про те, що зубний біль дошкуляв йому. Він супроводжував його життя як постійний фон, деяка розвага, фільтр^[103]. Його відчуття цих днів – дивна суміш епічної величі й окремих дрібниць, – як завжди, між ними була якась порожнеча. Іноді він забував такі прості речі, як, наприклад, який сьогодні день тижня.

З того часу, як вони два тижні тому висадилися на берег, стояла чудова погода, хоча ночами було холодно. Але позавчора почав накрапати дощик. Він тривав. Між берегом і окопами на пагорбах увесь час пересувалися маси людей і коней. Утоптані дороги

розвезло від дощу. Цією сльотою, в слизькій, вузькій глині було важко ходити. Вільям Генрі Докінз і його капрал спали в печері на схилі пагорба. Єдиним предметом обстановки в ній було напіврозвалене крісло, що кілька днів тому прибило до берега і в якому Докінз тепер іноді сидів, віддаючи накази. Цього ранку, прокинувшись, він побачив, що знову дощить.

Усі розуміли, що велика операція опинилася на межі провалу.

Лише в двох місцях союзникам удалося створити справжні плацдарми. У самому низу, на південному краю півострова, і тут, у західній частині Галліполі, поблизу Габа-Тепе [\[104\]](#). Проте Докінз разом з іншими висадилися не там, де потрібно, майже в кілометрі на північ від місця призначення. Їм пощастило, адже османська оборона тут була надзвичайно слабкою. Пояснювалося це тим, що місцевість була дуже кам'янистою і туркам здалося неймовірним, щоб союзники висадилися саме тут [\[105\]](#). Як наслідок, нападники зуміли пристати до берега без особливих втрат, але з неймовірними зусиллями просувалися через хитромудрий лабіринт ущелин, порослих чагарником, і крутих скелястих обривів, що спускалися до берега. Коли турецька піхота, спішно послана сюди, прибула на місце і зробила перший – у довгій низці інших – лютий контрнаступ, то австралійські й новозеландські роти відступили на два кілометри вглиб півострова. Десь там все і завмерло, немов глузливе відображення нерухомого Західного фронту. І як у Франції та Бельгії, наступи і контрнаступи почали чергуватися, доки обидві сторони, виснажені, запеклі, не усвідомили, що противник непохитний, після чого занурилися в рутину окопної війни.

До цієї повсякденній рутини належала турбота про прожиток, забезпечення їжею і водою. За це дійсно потрібно відповідати. Звісно, усі розуміли, що доступ до води можливо виявитися проблемою, особливо коли настає спекотна пора року. Тому союзники, які висадилися на берег, мали баржі із запасом води з Лемноса. Цих запасів вистачило б до того часу, поки інженерні війська не вириють колодязі. Докінз і його люди працювали без

утоми. Вони викопали багато колодязів і облаштували «оази», де і люди, і тварини могли б знайти живлющу вологу.

Однак про достаток не йшлося. Наприклад, прісної води бракувало, щоб у ній можна було помитися. Тому особисту гігієну забезпечували, купаючись у морі. Але всі втримувалися від того, щоб чистити зуби морською водою: у морі плавали трупи тварин і нечистоти з кораблів, що стояли на якорі біля берега. Проблема полягала і в тому, що багато прісної води втрачалось через пошкодження водопроводу, прокладеного від колодязних насосів. Винуватцем виявлялася або ворожа артилерія, або свої ж неуважливі солдати, які везли вози або гармати просто по тонких і ламких трубах. Тож Докінзу і його людям доводилося тепер закопувати труби в землю.

Настає звичайний ранок. Дощить. Докінз шикує своїх солдатів і визначає завдання для окремих груп на сьогоднішні. Одне з таких завдань – продовжити закопувати водопровід у землю. Малопочесне заняття – таке вже точно не потрапить на сторінки ілюстрованого журналу, – але воно життєво необхідне. Як навмисне, у його чоті виявилися найвідчайдушніші задираки всієї роти. Але серйозність становища вкупі з командирським талантом Докінза, з його щирою турботою про своїх солдатів пом'якшує навіть найнепокірніших, і почуття солідарності об'єднує цих, здавалося б, невинуватих гордіїв, які бігають у самохід, і молодого добросердого капітана.

Ранок. Вони беруться до роботи.

Мрячить дощ.

Одній з груп належить виконати вельми небезпечне завдання. На відрізку шляху приблизно в сто метрів валяються три десятки мулів, убитих турецькими снарядами. Тим часом рівчак уже прорили. Це було зроблено вночі. Тепер залишається тільки прокласти і змонтувати там водопровід. Усе тихо і спокійно. Турецька артилерія мовчить. Прикра перешкода – мертві тварини, зі своїми розпухлими черевами і заляклими, розкинутими в різні боки ногами. Рівчак

пролягає біля трупів, під ними, навіть через них. Семеро солдатів забруднені кров'ю. Докінз теж. За чверть десята.

І тут чутно свист снаряда.

Перший за весь ранок. Свист переростає у виття. Виття завершується різким гуркотом. Снаряд вибухає просто над головами солдатів, які присіли навпочіпки: це картеч, і вона для них не є небезпечною. Круглі кулі сиплються на землю за п'ятнадцять метрів звідси^[106]. Один солдат, на ім'я Морей, обертається і встигає помітити, як Вільям Генрі Докінз падає навznak, саме так, як зазвичай падають важкопоранені, коли падіння залежить не від механіки самого тіла, а від примітивних законів гравітації.

Усі кидаються до нього. Докінз поранений у голову, шию і груди. Солдати піднімають його із сирої землі, несуть в укриття. Позаду них з гучним гуркотом розривається ще одна картечними граната. Його укладають. Кров змішується з дощовою водою. Він мовчить. Помирає у них на очах.

П'ятниця, 14 травня 1915 року

Олива Кінг миє підлогу в Труа

День холодний і вітряний. Але задля справедливості варто сказати, що весь останній час стояла чудова тепла погода. Вони навіть могли спати просто неба в найближчому сосновому бору, лежачи на новеньких ношах. Утім, їх приваблювало не тепле лісове повітря. Річ у тому, що замок Шантлу, реквізований для них, давно розграбований, навіть меблів немає. Крім того, зникло їхнє майно. Без наметів або похідної кухні вони просто не могли приймати поранених. Замок знаходився в мальовничому місці, нехай біля самої дороги: тут були прекрасний сад і город, просторі луки і чарівний гайок.

Олива Кінг, за своїм звичаєм, прокинулася рано. Уже о чверть на дев'яту вона сиділа за кермом санітарної машини. Мета поїздки: знайти і привезти до замку лавки і столи. Разом з нею їхала її керівник, місіс Харлі, відповідальна за транспорт. Олива Мей Кінг – австралійка, 29 років, народилася в Сіднеї, в сім'ї успішного підприємця. (Вона була справжньою татової донькою, тим паче що її мати померла, коли Оливі виповнилося п'ятнадцять.)

Вона отримала традиційне виховання й освіту в Дрездені (уроки розпису по фарфору і музики), однак її подальше життя не можна назвати звичайним. Щире, наївне бажання вийти заміж і народити дітей боролася з енергійністю та неспокоєм її натури. До війни вона багато подорожувала Азією, Америкою та Європою, – звісно, у супроводі компаньйонки. Вона стала третьою жінкою в світі, яка піднялася на вулкан Попокатепетль, на південному сході від міста Мехіко, заввишки 5452 метри, – і першою, хто наважився спуститися в його паруючий кратер. Але чогось їй все ж бракувало. У вірші 1913 року вона звертається до Бога: «Пошли мені печаль... щоб душа

збудилася від сплячки». Вона була однією з тих, для кого доброю звісткою війни стали зміни.

Тому не дивно, що з початком війни Кінг швидко знайшла спосіб перетворитися з глядача на учасника. Вона була схильна до авантюризму і була патріоткою. Вона обрала шлях, єдино можливий для жінки 1914 року, – медицину. Разом з тим показово, що Кінг не стала сестрою милосердя, а обрала собі роль шофера: вона мала намір сидіти за кермом великої санітарної машини марки «Альда», яку сама ж і придбала на батьківські гроші. Уміння водити транспортний засіб – ще одне рідкісне вміння взагалі, а для жінки особливо. І тепер Кінг працювала в організації «Госпіталь шотландських жінок». Це один з багатьох приватних госпіталів, які виникли на хвилі ентузіазму восени 1914 року. Його особливістю було те, що його створили радикальні суфражистки і працювали в ньому лише жінки^[107].

Цього ранку Кінг сидить за кермом власної санітарної машини за номером 9862, що ласкаво іменує Еллою. Машина дійсно величезна, майже як автобус. Вона вміщує не менше ніж шістнадцятеро пасажирів. Спеціальне багажне відділення ззаду дуже важке, і Кінг рідко розганяє Еллу більше ніж на 40–45 кілометрів на годину.

Близько пів на одинадцять вони повертаються. За допомогою іншого шофера, місіс Вілкінсон, Кінг вивантажує лави і столи, а потім розставляє їх у саду. Після цього Кінг і місіс Вілкінсон переодягаються і починають мити добудову, де розміщуються шофери. У них є жорстка щітка і губка. Вони часто міняють воду і миють підлогу до тих пір, поки вона не засяє чистотою. Вони мали намір ще переклеїти шпалери в одній з кімнат, але це згодом.

На обід подають спаржу – сезонну страву, до того ж смачну й дешеву. Поки вони їдять, збираються глядачі. Вікно їдальнею виходить на дорогу. У нього заглядають цікаві, бажаючи побачити цих дивних жінок, які добровільно приїхали на війну і до того ж обходяться без чоловіків. Після обіду шофери розходяться по своїх кімнатах писати листи – завтра рано-вранці пошта. Кінг пише сестрі:

Не думаю, що мине ще багато місяців, перш ніж завершиться війна. Великим ударом для Німеччини виявиться те, що застосування цього клятого отруйного газу, слава Богу, завершилося провалом. Хіба не чудово, що ці нові респіратори так добре захищають солдатів? Слава Богу за це. Господь міг би влаштувати так, щоб усі ці жахливі газові балони вибухнули б самі по собі й повбивали б 500 тисяч німців. Яка була б прекрасна помста за всіх наших нещасних загиблих солдатів! Я пристрасно бажаю, щоб Господь наслав вогонь або потоп і зруйнував би всі німецькі військові заводи.

Кінг пише ці рядки у відмитій до блиску кімнаті, напівлежачи на драних ношах, що правлять їй за ліжко. У порожній кімнаті стоїть лише один стілець і грамофон з ручкою. Є ще камін, викладений мармуром: у нього вони кидають недопалки, сірники та інше сміття. Стіни обклеєні шпалерами, які їй дуже подобаються: коричневі папужки сидять на трояндових кущах і лузають горішки. Їй холодно. Хочеться спати. Коли ж для неї почнеться справжня війна?

52

Середа, 26 травня 1915 року

Пал Келемен купує в Глібівці чотири батони білого хліба

Росіяни справді відступають. Він зрозумів це за останні дні, переїжджаючи верхи з одного місця в інше і бачачи все, що залишив після себе ворог, починаючи від сміття на дорогах і мотлоху, наваленого просто на мертвих або вмираючих солдатів, до дорожніх вказівників з незрозумілими назвами кирилицею. (Рік тому дорога вела до Лемберґа, тепер – до Львова; незабаром вона знову вестиме до Лемберґа^[108].)

Келемен не заперечує проти того, що вони знову на марші, що російські війська відступають. Однак новина про прорив під Горліце була сприйнята у військах з меншим ентузіазмом, ніж очікувалося.

«Усі стали такими байдужими, – занотовує він у своєму щоденнику, – усі змучені постійними напруженнями».

Від учора вони перебувають у маленькому містечку Глібівці. Коли він зі своїми гусарами в'їхав у місто, його приголомшили дві речі. По-перше: будинок з нерозбитими вікнами, у яких видніли білі мереживні фіранки; по-друге: юна полька – він постійно видивлявся молодих жінок, – яка продиралася в білих рукавичках крізь натовп солдатів і російських військовополонених. Він тривалий час не міг забути ці рукавички і ці мереживні фіранки, – сліпуче-біле посеред бруду і сльоти.

Сьогодні він дізнався, що можна купити білого хліба. Звісно, він попрямував по нього, стомившись від солдатського чорного хліба, який щоразу був то глевким, то сухим. Келемен купує чотири великих батони білого хліба, занотовує в щоденнику:

Я ріжу один батон. Він ще теплий. Густий аромат лоскоче ніздрі. Повільно, з якимось благоговінням я відкушую шматок, намагаючись якнайкраще розкуштувати його. Гадаю, це той самий білий хліб, що я зазвичай їв до війни.

Жую хліб і намагаюся зосередитися. Але моє піднебіння відмовляється впізнавати знайомий смак. Тоді я просто їм цей хліб, наче це якась нова для мене їжа і смак її раніше був мені невідомий.

Потім я все ж розумію, що хліб насправді той самий, що я їв удома. Просто я сам змінився; старому доброму білому хлібу, обов'язковій частині колишнього життя, війна надала незнайомого присмаку.

Понеділок, 31 травня 1915 року
Софія Бочарська бачить, як під Волею-Шидловською
застосовують фосген

Їх збудили не постріли з гвинтівок. До цього звуку вони вже давно звикли. Ні, то був «низький, тривалий грім» ураганного вогню^[109]. Підвівшись із ліжка, вони стривожено і запитально переглядалися. Подібні звуки завжди викликали тривогу, віщували біду. Вони означали наступ, поранених, смерть. Одягнувшись, вони зібралися у великій кімнаті разом із заспаними студентами-медиками. Настрій у всіх пригнічений. Хтось намагається жартувати, але марно. Вони мовчки спостерігають, як «сірий ріденький світанок проникає в кімнату».

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

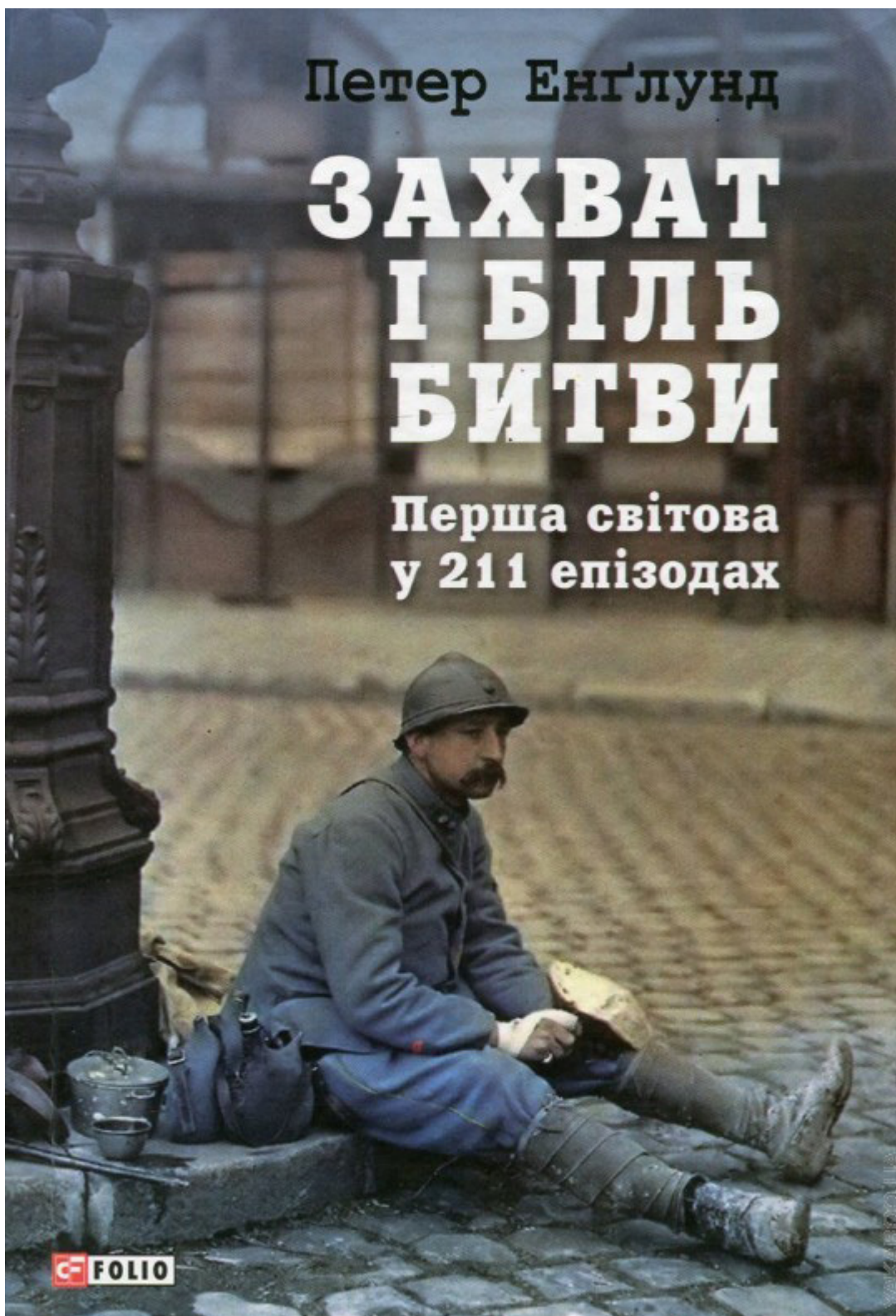
Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

Петер Енґлунд

ЗАХВАТ І БІЛЬ БИТВИ

Перша світова
у 211 епізодах

 FOLIO

Примітки

1

Переклад з німецької Е. Суріц.

[Повернутися](#)

2

Переклад з німецької Г. Кагана.

[Повернутися](#)

3

Це абсолютно правильно. Місяць не завершиться, а дві російські армії вже перебуватимуть на німецькій території.

[Повернутися](#)

4

«Спокійний будь, край отчий наш / твердий, надійний страж, на Рейні страж!» – приблизно так звучить пісня у вільному перекладі з німецької. Пісня «Стражі на Рейні» з середини XIX століття була неофіційним гімном Німеччини.

[Повернутися](#)

5

«Вдома, вдома ми побачимось знов!»

[Повернутися](#)

6

Так, наприклад, офіцер не мав права одружуватися без схвалення не тільки командира полку, але і всіх своїх товаришів по зброї. Це схвалення було не надто легко отримати, і багато хто з його товаришів по службі все ще залишалися неодруженими. Вочевидь, що вони відвідували борделі або ділили яку-небудь виховану, елегантну даму свого кола, яка формально не була повією.

[Повернутися](#)

7

Значно пізніше Літтауер дізнався, що наступ був насправді розвідкою боєм і що вони не мали наміру залишатися на німецькій території. Головною метою операції були міська пошта і телеграф, де перехопили всі повідомлення, що були цікавими для військових.

[Повернутися](#)

8

Керівник дивізії Василь Гурко намагався згодом виправдати свої дії тим, що підпали влаштовували самі німці, що це були умовні сигнали, але Літтауер особисто бачив, як російські війська підпалювали будинки. Можливо, цей наказ спотворювався, навіть навмисно. Це підтверджує виконання іншого, схожого наказу того часу, зокрема: дозволяли стріляти в німецьких підлітків на велосипедах, які шпигували для ворожої армії. На практиці наказ швидко перетворився на мандат на те, щоб байдуже розстрілювати всіх німців на велосипедах. Багато російських офіцерів були обуреними та протестували проти наказу, але незрозуміло, чи був цей наказ переглянутий або скасований.

[Повернутися](#)

9

Це не було для нього перевагою, тим паче в його власній престижній лейб-гвардії, де офіцерами ставали тільки дворяни і де служба була насамперед соціальною функцією, манерою одягатися, а більш глибокі знання у військовій справі вважали чимось марним, не сказати – підозрілим. (До того ж платня була настільки мізерною, що передбачався чималий особистий статок.) Офіцер лейб-гвардії мав уміти триматися і витончено сидіти в сідлі, а більшість свого часу проводити на балах, за картярським столом, у любовних інтрижках, на дуелях, за пляшкою вина. На цивільних вони поглядали з безмежною зарозумілістю. Як зазначав Ларс Вестерлунд у своїй солідній роботі, успіхи Павела фон Геріха на військовому полі були досить посередніми.

[Повернутися](#)

10

Циндао знаходиться на півострові біля узбережжя провінції Шаньдун. Німецька спадщина відчувається тут лише у виробництві найкращого в усьому Китаї пива. Місто було передане Німеччині наприкінці XIX століття як компенсація за вбивство кількох німецьких місіонерів. Імперські амбіції Японії в Азії вже призвели до війни як з Росією, так і з Китаєм, тому японці плекали подальші експансіоністські плани, нехай і під прикриттям союзу з Великою Британією 1902 року. З середини серпня, тобто за тиждень до оголошеного ультиматуму, японські війська були готовими атакувати Циндао.

[Повернутися](#)

11

Спущений на воду в Кілі 1909 року, цей корабель утілював передвоєнну гонку озброєнь. Він був відповіддю на британський лінійний корабель «Дредноут» – на той час найбільший і найпотужніший у всьому світі. Британський корабель, зі своїми паровими турбінами, бронею і важким озброєнням, – це ціла епоха. За одну ніч він зробив решту кораблів застарілими, а флотських стратегів усього світу змусив засумніватися в своїх бюджетних можливостях. Озброєння «Гельгоlanda» було того самого класу, що й на «Дредноуті», а броня завтовшки у нього навіть була більшою. (Це було пов'язано з тим, що німецькі лінійні кораблі мали інший охват порівняно з британськими, і тому частину того, що було зекономлено на вугільному вантажі, можна замість цього використовувати для захисту.) Зі своїми дванадцятьма 305-міліметровими гарматами головного калібру корабель був найсучаснішим з-поміж усього німецького океанського флоту: на нього і на його трьох сестер – «Східну Фрісландію», «Тюрінгію», «Ольденбург» – покладали значні надії німецьке суспільство, адмірали, їх власні екіпажі й кайзер Вільгельм. Усі знали, що дорогий (і безглуздий) Флот відкритого моря був одним з улюблених дітищ кайзера. Його будівництво напередодні війни посварило Німеччину і Велику Британію.

[Повернутися](#)

12

«Кожен постріл – один росіянин, кожен удар багнета – один француз, кожен копняк – один англієць». Тими днями до віршика додали ще один рядок: «Jeder Klaps ein Japs» – «Одним махом – одного японця». Було придумано безліч подібних віршиків.

[Повернутися](#)

13

О моя Німеччина, якою сильною ти маєш бути,
Якою здоровою в самій своїй глибині,
Коли один, не наважуючись напасти, шукає допомоги у шести
інших.
Німеччина, серце твоє має сповнитися честі,
Чистотою сяяти має твоя правота,
Щоб могутній з лицемірів незлюбив тебе
І щоб британці зблідли від люті.

[Повернутися](#)

14

Убий диявола і візьми з висоти небес
Сім переможних вінків людства,
Сім сонць вічної слави.

[Повернутися](#)

15

Російська армія в попередні роки провела серйозну модернізацію і багато в чому випередила інших, наприклад, у використанні аеропланів, дирижаблів і броньовиків. Але її служба зв'язку залишалася слабкою і недосвідченою. Телефонів було обмаль, тому командувач армією Самсонов змушений носити з собою власний. Це означало, що зв'язок переривався, щойно він переміщувався. Цілими днями не надходили накази і відомості. Звісно, на рівні армії та корпусу було бездротове радіо, але його використовували не

завжди, а коли все-таки використовували, то часто-густо передавали важливі накази *en clair*, навіть не зашифровуючи їх. Цим негайно скористалася німецька радіорозвідка в Кенігсберзі, якою, до речі, керував доцент класичної філології.

[Повернутися](#)

16

Справді, фронти російської армії були в той час самостійними одиницями, зі своїми резервами, потягами, забезпеченням і метою, тому неможливо уявити раптове перекидання ресурсів, принаймні до того часу, поки російські генерали не припинять ревно стежити за суворим розмежуванням сфер своїх повноважень.

[Повернутися](#)

17

Щось на кшталт військового інженера, завданням якого було будівництво укріплень, а також мінування і розмінування доріг.

[Повернутися](#)

18

Вони голослівно стверджували: розправа відбулася тому, що пожежа сигналізувала німцям про присутність у містечку російських військ.

[Повернутися](#)

19

Причина зрозуміла. Армії пересувалися згідно з ретельно розробленим і неймовірно складним графіком, де однією з

передумов цих надскладних розрахунків сотень тисяч відправлень та прибуттів була швидкість руху, принципово незмінна і за необхідності мала. Дехто стверджував, що під час руху потяга можна було встигнути нарвати квітів біля залізничного насипу, але це здається перебільшенням. Хоча напевно хтось намагався і нарвати квітів також.

[Повернутися](#)

20

У той час Росія в межах масштабної програми військової модернізації облаштовувала дороги і залізниці. Насамперед будівництво залізниць у російській Польщі дуже налякало німецький Генштаб. Що швидше можна зібрати армію й висунути її проти ворога, то більше шансів на перемогу. Це аксіома. Німецький план Шліффена – який узагалі-то і планом не був, а був просто пам'ятною запискою від 1905 року, що фіксувала стан справ після розгрому Росії Японією, – ґрунтувався на тому, що росіяни не встигнуть почати діяти, перш ніж будуть переможені французи. І важливим чинником у цих прогнозах були залізниці. Ще 1910 року російська армія могла використовувати всього 250 складів для проведення мобілізації, – для порівняння можна згадати транспортну мережу в районі Кельна: 700 потягів на той же період часу. Російська програма модернізації передбачала збільшення кількості потягів і перенесення їх розвантаження ближче до німецького кордону.

[Повернутися](#)

21

Підраховано, що зі 150 тисяч чоловік його армії загинуло лише близько 10 тисяч, а особиста доля Самсонова довго залишалася невідомою, але, швидше за все, він наклав на себе руки.

[Повернутися](#)

22

Дивізія Літтауера мала приєднатися до нової 10-ї армії, яка прикривала лівий фланг армії Ренненкампа, після того як 2-га армія Самсонова припинила існування; однак німці виявилися спритнішими. Вони вже прямували до горезвісного лівого флангу, через важкопрохідні місця навколо Мазурських озер, через перешийок близ Відміннена. У самому кінці цього лівого флангу стоїть ескадрон Літтауера, тому можна сказати, що він займає лівий фланг лівого флангу Ренненкампа.

[Повернутися](#)

23

Це могло статися 21 вересня чи, можливо, 19-го.

[Повернутися](#)

24

Його ім'я – Ієронім Тарновський. Він одружився буквально напередодні війни. Фон Геріх пише, що Тарновський, який був офіцером австро-угорської кавалерії, загинув, але насправді він вижив.

[Повернутися](#)

25

Мешканці палацу змогли повернутися лише за рік, у вересні. Вони знайшли свій будинок ущент знищеним, навіть двері були зняті з петель. Крім незліченних відмітин від кулеметних черг, на фасаді

палацу залишилися десять пробоїн від снарядів. Ліс навколо був спалений дотла, а в парку виявилось декілька масових поховань, і коли їх у грудні розрили, то знайшли там тіла 3600 російських і австро-угорських солдатів.

[Повернутися](#)

26

Її ім'я – Ванда Тарновська, і в цей момент вона перебувала у Відні як біженка, куди була евакуйована з Кракова.

[Повернутися](#)

27

Після того як корабель звільниться від зайвої ваги, його осідання стане на півметра меншим.

[Повернутися](#)

28

Слід також зазначити, що були й такі меншини, які фактично схвалювали війну, вбачаючи у відданій службі спосіб завоювати до себе повагу. Так повелися багато євреїв, особливо ті, хто були найбільш асимільовані в Німеччині та Росії, з великим успіхом у першій країні та меншим – у другій, оскільки німецький антисемітизм був значно слабшим за російський (і за французький). У німецьких газетах розповідали про євреїв Німеччини, які на початку війни з великими труднощами повернулися з Палестини додому, щоб записатися добровольцями на фронт.

[Повернутися](#)

29

Герцогства Шлезвіґ, Гольштейн і Лауенбург, як відомо, відійшли до Пруссії після датсько-німецької війни 1864 року (більш відомої в нашій країні як «останній подих скандинавізму»). Уже тоді там проживала значна кількість німецькомовного населення.

[Повернутися](#)

30

Як і істеричні пошуки шпигунів і зрадників, згасла і ця істерія, тим паче що насправді ж данськомовні піддані, на кшталт Андресена, покірливо стали під прапори своєї країни. Заарештовані, серед яких і його батько, були випущені на волю. Захопливе і влучне, засноване на особистому досвіді, зображення цієї істерії та шпигуноманії, що панувала в Німеччині в серпні 1914 року, можна знайти в есе Клари Юхансон «Військовополонені».

[Повернутися](#)

31

Фірма «Гінденбург і Людендорф», зокрема, зуміла ще раз виконати подібну стратегічну рокіровку із залізничними потягами, про що російське командування і не мріяло: німці миттєво перекинули свої сили з безпечного району (Східна Пруссія) в той, що зазнав поразки (Південна Польща). Але не йшлося про новий Танненберг. Обидві воюючі сторони здійснювали свої пересування дещо хаотично, або не знаходячи супротивника, або не підозрюючи, де він. І зараз сталося так, що обидві сторони наткнулися одна на одну в околицях Опатово, німці – активно атакуючи, а росіяни – пасивно відступаючи. Ця битва не матиме особливого значення в ході війни. А обидві сторони згодом будуть змальовувати цю подію як успіх.

[Повернутися](#)

32

На початку війни картечна граната у всіх арміях без винятку була найпоширенішим типом снаряда польової артилерії. Типовий приклад озброєння, придуманого в тиші кабінетів. Кожна картечними граната містила сотню свинцевих куль, що розліталися після вибуху невеликого порохового заряду на дні гранати. Це діяло на кшталт пострілу з величезного дробовика. Зрештою снаряд за допомогою спеціальної дистанційної трубки вибухав у повітрі просто перед наміченою метою, – операція досить непростя! Ляск просто над головою означав, що кулі пролетіли повз. Крім того, було важливо, щоб ціль знаходилася над землею. З цієї причини цей тип зброї практично втратив своє значення з появою окопів, у яких ховалися учасники бою. Чорний порох спричиняв білі та трохи повернені вниз хмари вибуху, характерні для картечі.

[Повернутися](#)

33

Кур зазначає дату 11 жовтня, але це, зважаючи на все, помилка: описані події відбулися 10 жовтня, а крім того, німецькі діти не відвідували школу в неділю.

[Повернутися](#)

34

У той час з військовополоненими на Східному фронті, як свідчив Алон Рахамімов, поводитися значно краще, ніж у Другу світову війну, коли воюючі сторони були винними в численних злочинах і систематично поганому поводженні із захопленими в полон. У період Першої світової війни ставлення до них було досить гуманним, і близько 90 відсотків полонених змогли повернутися

після війни додому. (Найгірше доводилося німецьким і австро-угорським військовополоненим у російських таборах через тиф і брак їжі.)

[Повернутися](#)

35

Досі ніхто не знає точну кількість загиблих, але йдеться про приблизно 400 тисяч людей. І це менш ніж за один місяць. Історик Норман Стоун пише: «Визначилася модель війни: мертва точка на заході, майже перманентна австро-угорська криза на сході».

[Повернутися](#)

36

Мається на увазі кордон між Галичиною та Угорщиною.

[Повернутися](#)

37

Дата умовна. Щоденники Корде 1914–1918 років досить своєрідні: записи велися в хронологічному порядку, але не завжди зрозуміло, де починається наступна дата. Його відвідування родини в Сент-Амані датувалися між 22 і 26 жовтня. Оскільки уо будні він був зайнятий на службі, логічніше припустити, що поїздка датувалася вихідними днями, 24–25 жовтня.

[Повернутися](#)

38

Псевдонім «Корде» виник з тієї причини, що його сім'я була споріднена з Шарлоттою Корде, жінкою, яка вбила 1793 року

революціонера Марата. Це діяння було відображене для нащадків Давидом. Цікаво, що переконаний республіканець Мішель Корде взяв собі ім'я контрреволюційно налаштованої Шарлотти Корде. Це свідчить про певну частку марнославства або ж просто прагнення облагородити своє минуле.

[Повернутися](#)

39

НМАТ – це скорочення His Majesty's Australian Transport (австралійський Його Величності транспорт).

[Повернутися](#)

40

Коли відходить наступний потяг до Парижа? (фр.)

[Повернутися](#)

41

Перші постріли у війні між Німеччиною й Великою Британією пролунали саме в Австралії, у порту Сіднея, 4 серпня, коли німецьке торгове судно спробувало вислизнути, але було зупинене попереджувальними пострілами

[Повернутися](#)

42

Це була відома Тихоокеанська ескадра Максиміліана фон Шпее, що прямувала на схід, сіючи довкола паніку й руйнування. Ескадра вже досягла західного узбережжя Південної Америки, біля Чилі. 1 листопада здобула біля мису Коронель перемогу над британською

флотилією. Англійці вислали туди підкріплення, щоб помститися за Коронель і за будь-яку ціну зупинити фон Шпее.

[Повернутися](#)

43

Підготовка нових учителів у Австралії нагадувала навчання підмайстрів, коли новоспечені кандидати – «молодші вчителі» («Junior Teachers») – викладали в класі під керівництвом учителя-наставника.

[Повернутися](#)

44

До того часу крейсер потопив 17 торгових суден. Ім'я його було овіяне романтичним серпанком, оскільки капітан 2-го рангу – Fregattenkapitan – Карл фон Мюллер відрізнявся підступністю, але водночас і гуманністю. Він завжди брав на борт екіпаж потопленого ним корабля, добре поводився з людьми і поспішав висадити їх на берег. Ця лицарська поведінка цілком відповідала тим очікуванням, які плекали більшість людей щодо війни.

[Повернутися](#)

45

Солдатський гумор охрестив намет, що носив з собою кожен солдат, «труною героя», оскільки в неї часто загортали загиблих, перш ніж поховати.

[Повернутися](#)

46

Щось на кшталт мармеладу, приготовленого із суміші яблук і апельсинів.

[Повернутися](#)

47

Популярний роман данського письменника Крістіана Вінтера (1796–1876).

[Повернутися](#)

48

Не зовсім зрозуміло, що це таке.

[Повернутися](#)

49

Пізніше в Андресена справді з'явився маленький данський прапорець, що разом з романом Вінтера втілював для нього «головні данські цінності». Таким чином, не можна сказати, що Андресен не був охоплений націоналістичної лихоманкою, просто ця лихоманка була не німецькою.

[Повернутися](#)

50

Тим паче що Семба був соратником Жана Жореса, лідера соціалістів, який намагався зупинити війну шляхом загального страйку і який був убитий 31 липня молодим французьким націоналістом. На довершення всього Семба був відомий як автор поширеного пацифістського заклику, що широко обговорювали.

[Повернутися](#)

51

Андресен описує ці речі точнісінько так само, як і багато інших; дійсно, гранатна картеч як найпоширеніший тип артилерійського снаряда була безпечною для солдатів в окопах.

[Повернутися](#)

52

Колючий дріт відомого нам типу був винайдений у США для використання в сільському господарстві. Він дав змогу перевести утримання свійської худоби на абсолютно новий рівень. З військовою метою, як загородження, дріт було вперше застосовано під час франко-пруської війни 1870–1871 років. Відомо, що американські війська використовували дріт для захисту своїх таборів під час іспано-американської війни 1898 року. Хоча колючий дріт і згадують у статуті британської армії ще 1888 року, воюючі сторони 1914 року йшли в бій без усякого дроту. Усі вважали, що війна буде легкою і завершиться швидко. І коли почали рити перші окопи, восени 1914 року, то в кращому випадку ставили імпровізовані загородження і дріт для них запозичували в довколишніх селах. (Колючий дріт був чимось незвичним, і про це свідчить навіть той факт, що не існувало самої назви. Дехто, наприклад, називав його «дріт з колючками для паркана».) На початковому етапі війни брали будь-який дріт, навіть без колючок. Крім того, самі загородження часто були ріденькими і складалися лише з одного-єдиного ряду стовпів, між якими натягали три-чотири дротини. Але незабаром почали виготовляти спеціальний колючий дріт з військовою метою. На дроті для потреб сільського господарства було зазвичай сім пар шипів на один метр, тоді як на новому – чотирнадцять і більше пар на той самий метр. Колючий дріт став до того ж ширшим і щільнішим. Французький статут 1915

року визначав як мінімальне загородження з двох рядів стовпів, що стоять на відстані трьох метрів один від одного, а британський статут 1917 року встановлював дев'ять метрів як мінімальну ширину дротяного загородження. Крім того, з'явилися різні види дротяних загороджень, і деякі були переносними, – іспанська кіннота, куби, «їжаки», «аґрус» і «ножова опора». У згаданому британському статуті називають також різні типи стійкого дротяного загородження: apron, double apron, fence and apron, trip and loose wire, concertina (Brun wire), trip and crossed diagonals, rapid double fence, low wire, French rapid wire, high and low wire combination, – лише останні були в шести різних варіантах. Деякий час експериментували з дротом під струмом, але він виявився непрактичним. Француз Олів'є Разак писав, що колючий дріт хоч і не символізував Першу світову війну, але все ж зіграв важливу роль у мистецтві, що прагнуло «втілити потворну велич руйнівних сил, випущених на волю сучасною війною».

[Повернутися](#)

53

Так сам Андресен описує ці звуки.

[Повернутися](#)

54

Те, чим дбайливо облаштовували свої окопи, – можна було знайти бліндажі з електричним освітленням, килимами на підлозі і стінами, обшитими панелями, – залежало від настрою німецької армії на заході. Вона вже готувалася до тривалої оборони. Французька армія з ідеологічних причин не хотіла створювати враження, що має намір тривалий час сидіти в окопах. Протягом усієї війни окопи у французів здавалися імпровізованими. Не дивно, що на сході

австро-угорська армія теж устигла розташуватися з усіма зручностями. Стверджували, що там містилися сховища із зашклюденими вікнами, але це звучить вже як оксюморон.

[Повернутися](#)

55

Уся справа в чиношануванні: що як лейтенант підведеться і почне ставити незручні питання самому військовому міністрові?

[Повернутися](#)

56

Де-факто Єгипет перебував під контролем Великої Британії з 1882 року. У той час британська влада вже міркувала про поділ Османської імперії, і це означало б безприкладну експансію союзників на Близькому Сході. До речі, Росії запропонували Константинополь.

[Повернутися](#)

57

Цього не сталося.

[Повернутися](#)

58

Можна слідом за Еріком Хобсбаумом говорити про передвоєнний світ, позначений локальними, регіональними, здебільшого далекими війнами, а також про «майже безперервний матеріальний, інтелектуальний та моральний прогрес». Він, зокрема, нагадує, що «погроми в царській Росії, що кинули виклик громадській думці і

змусили російських євреїв мільйонами перетинати Атлантику з 1881 до 1914 року, були б майже непомітними порівняно з сучасними масовими вбивствами: жертви цих погромів обчислювалися десятками, а не сотнями, не кажучи вже про мільйони». (Переклад з англійської Е. М. Нарішкіної)

[Повернутися](#)

59

Там навіть не було колючого дроту. Лише минулого місяця в російській армії почали видавати «сталевий дріт з шипами», як незграбно його тоді називали.

[Повернутися](#)

60

Можливо, що покупка відбулася значно пізніше протягом цього року. У записках Літтауера це не уточнено.

[Повернутися](#)

61

Це виглядало багатообіцяюче, тим паче що у вересні німецький підводний човен U-9 менше ніж за годину потопив три старих британських крейсери.

[Повернутися](#)

62

Як уже згадувалося, німецька Тихоокеанська ескадра несподівано здобула перемогу близ Коронеля, 1 листопада 1914 року, але згодом, 8 грудня, була знищена в битві біля Фолклендських островів.

[Повернутися](#)

63

У середині грудня 1914 року німецькі крейсери обстріляли зі своїх гармат Скарборо, Гартлпул і Вітбі. Найбільше постраждав Скарборо, де був зруйнований маяк і загинуло 19 цивільних осіб.

[Повернутися](#)

64

Дивізіон є частиною екіпажу військового корабля.

[Повернутися](#)

65

Якщо сьогодні й згадують про Лоті, то у зв'язку з тим, що ним захоплювався Пруст.

[Повернутися](#)

66

Варто згадати, що цього дня було страчено через повішення трьох змовників із тих, хто скоїли вбивство в Сараєво наприкінці червня минулого року. Гаврило Принцип, який власноруч убив ерцгерцога і його дружину, уникнув страти, оскільки йому ще не виповнилося двадцяти років. Принцип у фортеці Терезієнштадт був засуджений на 20 років ув'язнення. Там він залишатиметься до 28 квітня 1918 року і помре від туберкульозу, так і не розкавшись у скоєному і фанатично вірячи в свою правоту.

[Повернутися](#)

67

Османський наступ на сході був не єдиною загрозою для британської присутності в Єгипті. Аж до кінця 1915 року угруповання ваххабітів з Лівії, яке заради ісламу боролось проти й французької, й італійської колоніальної експансії в Північній Африці, атакувало західний кордон Єгипту, причому ваххабітів підтримували османські з'єднання. Ці атаки вдалося зупинити чималими зусиллями британських військ. (Щодо веремії в Північній Африці: досі тривали заворушення в Марокко, що розпочалися 1912 року, коли тут було введено французький протекторат.)

[Повернутися](#)

68

Старий знайомий за військовим коледжем у Дантруні.

[Повернутися](#)

69

У його щоденнику цього періоду часто зустрічається слово «pontooning».

[Повернутися](#)

70

Це сталося майже за три місяці до застосування отруйних газів на Західному фронті, на Іпрі, у квітні 1915 року, що зазвичай вважають першим (у російській армії вдавалися до єдиного контрзаходу – дезінфікували окопи аміаком). Але подібний захід був недостатнім, оскільки за морозяної погоди газ поширювався зовсім не так, як очікували.

[Повернутися](#)

71

Рана від удару або від забиття.

[Повернутися](#)

72

Крім того, страх призводить до того, що людина занадто зосереджується на своїх переживаннях. Цей феномен особливо помітний у таких егоцентричних натур, як Павел фон Геріх.

[Повернутися](#)

73

У Першу світову війну червоний, зелений та білий кольори були, можна сказати, нічною іконографією. Усі армії використовували ці кольори, їхні комбінації означали різні послання. Червоний зазвичай означав: «Ворог наступає!», а зелений – те, що своя артилерія не дістає супротивника і потрібно перемістити позиції вперед.

[Повернутися](#)

74

Оточення і знищення XX корпусу було єдиним справжнім успіхом для німців під час їхнього лютневого наступу, однак німецька преса тут-таки заволала про їхні перемоги, не втративши нагоди вдарити в Танненбергський барабан. Звісно ж росіяни зазнали великих і навіть страшних втрат. Разом з тим втрати німців були також значними і до того ж майже марними.

[Повернутися](#)

75

«Від віку грізного ворога не здолаємо самі...» – відомий гімн Мартіна Лютера. (Прим. перекл.)

[Повернутися](#)

76

Навіть турки в цей час називали місто саме так – Konstantiniye.

[Повернутися](#)

77

Кінський ремонт – так називалися коні, якими замінювали поранених або убитих тварин.

[Повернутися](#)

78

Від початку року австро-угорська армія втратила близько 800 тисяч чоловік убитими й пораненими, але насамперед – померлими від хвороб та обмороження. Ці цифри стали відомі лише після 1918 року. Усі держави засекречують свої втрати. Розголошення кількості жертв вважають мало не державною зрадою.

[Повернутися](#)

79

Словом «ambulance» французи називали в той час військовий шпиталь.

[Повернутися](#)

80

Кушинг навчався в Єльському та Гарвардському університетах. Уже в ті часи здобув авторитет у професійних колах. Як справжній вундеркінд, він усього лише в 32-річному віці став професором хірургії в Університеті Джона Хопкінса. Він – один з провідних у світі фахівців з головного мозку.

[Повернутися](#)

81

Йому розповідали, що німці не беруть чорношкірих у полон, але він сумнівався у правдивості цього твердження.

[Повернутися](#)

82

Осколок гранати або, точніше, шматок гранати (фр.).

[Повернутися](#)

83

«A Hunter's Wandering in Africa» і «Travel and Adventure in South-East Africa». Автор зажив слави, коли він, за прикладом багатьох інших мандрівників, здійснив турне з лекціями про свої пригоди. Він залишився в історії першим, хто разом з відомим Сесилем Родсом указав на високогірне плато в Родезії як на місце, придатне для проживання британців і для ведення сільського господарства. Іронія долі полягає в тому, що сам він згодом випробує на собі всі труднощі ведення сільського господарства в цих місцях, – труднощі, про які знає кожен, хто читав африканські романи і новели Доріс Лессінг. Селус у своєму колоніальному зав'язті просто недооцінив їх.

[Повернутися](#)

84

Командир батальйону був ініціатором його формування – це полковник Даніель Патрік Дрісколл, який під час англо-бурської війни командував іррегулярним з'єднанням, відомим як «Скаути Дрісколла». Передбачалося, що батальйон буде чимось подібним.

[Повернутися](#)

85

Складний для перекладу вислів, бо містять багато значень. Напевне, він найкраще відображає поєднання мрії про пригоди і поетичного настрою.

[Повернутися](#)

86

Навіть відомий німецький фельдмаршал Пауль фон Гінденбург зупинявся в цьому домі, коли був проїздом у Сувалках. Лаура характеризує його і як галантного кавалера, і як егоїстичного ненажеру. І той факт, що він був головнокомандувачем цього фронту і тому відповідав за всі нещастя, робило його відразливим в її очах.

[Повернутися](#)

87

Звинувачення у співпраці з німцями також роздмухували старий російсько-польський антисемітизм. Лаура і сама з підозрою ставилася до багатьох євреїв у місті.

[Повернутися](#)

88

Узимку найхоробріші діти з Сувалок грали в таку гру: блукали полями за містом і паличкою тикали в сніг, шукаючи вбитих.

[Повернутися](#)

89

Метою цієї наспіх спланованої та хвацької операції було прокласти за допомогою флоту шлях спершу через Дарданелли, потім – через Босфор, щоб постачити військову техніку росіянам, що зазнали поразки, але ще й допомогти їм на Кавказі, де грізний османське наступ, утім, уже загруз у морозах, снігу та хаосі. Сподівалися також взагалі вивести Османську імперію з війни. Точилися нескінченні дискусії між так званими «західниками» й «східняками», у яких перші, переважно військові, закликали віддати пріоритет Західному фронту, тоді як останні, переважно політики, хотіли вести бойові дії на слабких флангах противника, насамперед на Балканах і в південному Середземномор'ї. Операція в Дарданеллах була значною мірою витівкою молодого, хитромудрого і суперечливого Першого лорда Адміралтейства Великої Британії Вінстона С. Черчилля. Ще 1907 року в британських військово-морських силах вивчили це питання і дійшли висновку, що лише наступом флоту не можна домогтися успіху, але вперті факти не вражали авантюрно налаштованого Черчилля.

[Повернутися](#)

90

Це не позбавлений домислів, але й не зовсім помилковий опис того, що планувалося. Війська потрібні тоді, коли на гіркому досвіді з'ясувалося, що кораблі союзників не здатні самотійно форсувати

Дарданелли. Сухопутні з'єднання повинні, в першу чергу, знищити батареї берегової артилерії, що завдавали стільки клопоту союзницькому флоту і прицільно стріляли навіть у мінні тральщики, що йшли попереду кораблів.

[Повернутися](#)

91

У своєму листі Докінз зізнається в неприязні до єгиптян. Зокрема, він називає їх «нікчемними».

[Повернутися](#)

92

Масову різанину християн практикували і раніше. Це був давній конфлікт між вірменами й османською владою, але в останні десятиліття він поглибився. Велика війна призвела до раптового, непередбаченого і вкрай болючого загострення. Багатьох турків охопив страх за своє майбутнє. Коли влада Константинополя в жовтні 1914 року вирішили пристати на бік Центральних держав, Османська імперія щойно програла ще одну війну (так звану Балканську війну 1912–1913 років, у якій об'єднаними силами перемогли Сербія, Греція, Болгарія і Румунія). Окремі частини імперії населяли здебільшого християни. Інші території – Єгипет, Ліван – насправді перебували під владою західних держав. Чи триватиме тепер ерозія, що роз'їдає Османську імперію? До старого зілля додався новий інгредієнт, до того ж фатальний, – сучасний націоналізм. У константинопольської влади ще до жовтня 1914 року народилася ідея великого переселення народів з метою створити етнічно гомогенну державу або принаймні очистити головні провінції імперії від немусульманської «зарази». Поміж дедалі більш

гноблених національних меншин, зокрема вірмен, націоналізм породжував мрії про сепаратизм, надію на власну державу.

[Повернутися](#)

93

«Поразки» саме у множині: невдачею завершився не лише наступ на Кавказі. Османське вторгнення до незалежної Персії також завершилося поразкою. У військових операціях здобуде перемогу російський корпус, який перебував зараз у Котур-Тепе.

[Повернутися](#)

94

Він передав сімох вірменів місцевому чиновникові, який обіцяв захистити їх. Згодом де Ногалес дізнався, що чиновник тієї самої ночі наказав задушити бранців.

[Повернутися](#)

95

Згодом будуть використовувати ще й кілька п'ятсотлітніх мортир, також зі значним ефектом, хоча і з таким самим ризиком для артилеристів.

[Повернутися](#)

96

Тобто командир 1-ї австралійської дивізії Вільям Бріджес, якого добре знав Докінз, коли той був керівником військового коледжу в Дантруні.

[Повернутися](#)

Османська піхота, що обороняла в ці дні Галліполі, билася хоробро, але поступалася за чисельністю супротивникові, була погано озброєна. Її використовували як гарматне м'ясо. Цей факт відомий за горезвісним висловом тодішнього командира 19-ї османської дивізії, знаменитого підполковника Мустафи Кемаля. Коли він у критичний момент, саме в той день під Арібурну, повів у бій свій полк, що залишився майже без боєприпасів, щоб зупинити небезпечний прорив АНЗАКа (Australian and New Zealand Army Corps – Австралійського і новозеландського армійського корпусу), він крикнув солдатам: «Я не очікую, що ви переможете, я наказую вам померти». Це з'єднання, 57-й полк, було повністю знищене. Q.E.D.

[Повернутися](#)

98

Система окопів на Східному фронті була не такою ґрунтовною і розгалуженою, як на Західному, насамперед тому, що лінія фронту на сході була більш рухомою. І відстань між супротивниками, що на заході становила 32 сотні метрів, а досить часто навіть менше, на Східному фронті дорівнювала одному-двом кілометрам або й більше.

[Повернутися](#)

99

У цих місцях майже стільки військових кладовищ, скільки у Фландрії. Це помітить сьогодні кожен, хто проїде машиною дорогою 977 із Тарнова до Горлиці. Але на противагу Фландрії, багато з місцевих кладовищ перебувають у сумному запустінні: можливо, це і виглядає романтично, але частіше справляє гнітюче враження. На цих кладовищах поховані солдати різних армій.

[Повернутися](#)

100

Таку назву отримав Санкт-Петербург після початку війни, адже старе ім'я звучало надто по-німецьки. До речі, стало звичайною справою в той час замінювати німецькі прізвища російськими.

[Повернутися](#)

101

Літтауеру, як і багатьом іншим, важко звикнути до нової назви.

[Повернутися](#)

102

Існувала особлива діалектика між брудом і підпорядкуванням на сході. Охайність була однією з чеснот, яку невпинно проповідували німецькі окупанти. У їхніх очах вона правила за доказ власної переваги. Як зазначав Веяс Габріель Люлевіциус, поневолені, знаючи про страх німців перед інфекцією, також могли використовувати це зі своєю метою, щоб уникнути деяких покарань та контролю.

[Повернутися](#)

103

Перебуваючи в Єгипті, Докінз багато разів відвідує зубного лікаря, але, вочевидь, не всі його проблеми із зубами були розв'язані. 10 травня він знову звертається до лікаря на березі через зубний біль.

[Повернутися](#)

104

Сьогодні це місце відоме під назвою Анзак Ков.

[Повернутися](#)

105

У цьому немає нічого дивного: обстріл Галліполі флотом супротивника, що не припинявся всі попередні місяці, призвів до того, що османські генерали, під командуванням німця Лімана фон Сандерса, послали туди підкріплення, яке лишень змогли зібрати.

[Повернутися](#)

106

Якби це був звичайний фугасний снаряд, то Докінз вижив би, тоді як його солдати, які присіли навпочіпки, були б поранені або вбиті. Кулі з картечних гранат летять довгим конусом просто вперед, а з фугасних – в різні боки. Тому можна залишитися неушкодженим, якщо фугасний снаряд детонує всього за кілька метрів і якщо, звісно, людина не перебуває в зоні його польоту. Якщо ще додати до цього відносну нерозвиненість металургії того часу, унаслідок чого фугасні снаряди іноді розліталися на кілька великих фрагментів, то стає зрозуміло, чому можна було вижити, перебуваючи в безпосередній близькості від місця вибуху. Відповідно до теорії, саме подібна ситуація чисто фізіологічно могла породити феномен шоку від вибуху: уважалося, що вакуум ушкоджував мозок.

[Повернутися](#)

107

Швидше за все, Оливу привабили у цій організації не ідеї гендерної політики, а прості практичні міркування: перша медсанчастина, у яку вона поступила на службу, майже негайно припинила своє існування після того, як без попередження була висаджена в Бельгії. Олива і дві інші жінки-водії були заарештовані за підозрою в шпигунстві. Той факт, що місіс Харлі, одна з керівників Госпіталю шотландських жінок, яка цього дня їхала разом з Оливою в машині, була сестрою сера Джона Френча, командира Британського експедиційного корпусу, звісно ж допоміг організації та функціонуванню шпиталю.

[Повернутися](#)

108

Після війни вона вестиме до Львова. Сьогодні вона веде до Львіва.

[Повернутися](#)

Термін залежить не тільки від того, що звуки від обстрілу цього типу зливалися в один барабанний бій, але ще й від того, що вибухи через чисту випадковість іноді звучали дійсно ритмічно.

[Повернутися](#)